

特别说明

此资料来自豆丁网(<http://www.docin.com/>)

您现在所看到的文档是使用**下载器**所生成的文档

此文档的原件位于

<http://www.docin.com/p-109114598.html>

感谢您的支持

抱米花

<http://blog.sina.com.cn/lotusbaob>

ئۇيغۇر مائارىپى تارىخى

ئابدۇللا تالىپ.

ئېلىكىتاب ياسىغۇچى : <<ئۇيغۇر ئېلىكىتاب گۇرۇپپىسى>> دىن ئۇيغۇر ئوغلى

ئېلىكىتاب تارقاتقۇچى : ئۇيغۇر ئېلىكىتاب تورى

www.uyebok.com ياكى www.uyebok.cn

ماتېرىيال مەنبەسى : ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتى

<http://www.orkhun.com>

ئۇيغۇر مائارىپى تارىخى

ئابدۇللا تالىپ.

ئۇيغۇر مائارىپىغا كىرىش سۆز

ئىلىم - پەن تارىخچىلىرى 20 - ئەسىرنى "ئىلىم پەن پارتىلىغان دەۋر" دەپ ھۆكۈم قىلىشماقتا. مائارىپنىڭ گۈللىنىشى ئارقىسىدا، ھازىر دۇنيادا يىلىغا 650 مىڭ خىل كىتاب يېزىلىپ، مىنۇتىغا بىر خىل كىتاب نەشر قىلىنماقتا، كۈنىگە 900 خىل كەشپىيات بارلىققا كەلمەكتە، ھەر كۈنى 1500 خىل ئىلمىي دېسسىرتاتسىيە ئىلان قىلىنىۋاتقان ئىلمىي دېسسىرتاتسىيە 5 مىليوندىن، ئىختىرا كەشپىياتلار 350 مىڭدىن ئاشماقتا.

پەن - تېخنىكا ساھەسىدە مەيدانغا كەلگەن ئالەمشۇمۇل ئۈچ چوڭ ئىنقىلاب (پارقۇۋۇتى، ئىلىكتىر قۇۋۋىتى، ھېسابلاش ماشىنىسى) نىڭ ھەممىسى مائارىپتە رەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا ئالىملار: "ھازىرقى زامان دەۋرى ئازىسنىڭ ئاچقۇچىنى - مائارىپ" دەپ مۇئەييەنلەشتۈرمەكتە. ئىقتىساد شۇناسلارنىڭ پەرىزىچە، باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 43%؛ ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 108%؛ ئالىي مەكتەپ سەۋىيىلىك ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 300% بولىدىكەن. بۇ پاكىتتىن مائارىپنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا نەقەدەر مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىنمەلۇم.

ئېلىمىزدە تۆتىنچى زامان ئۇلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار كۈرەش نىشانى سۈپىتىدە قويۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىمىز كۈندىن - كۈنگە گۈللىنىشكە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە، جۈملىدىن ئاز سانلىق مىللەتلەر مائارىپىمۇ ئىنتايىن تېز راۋاجلانماقتا. بۇ تەرەققىياتى بىز مائارىپ تارىخى شۇناسلىق ۋە سېلىشتۇرما مائارىپ شۇناسلىق پرىنسىپلىرى ئاساسىدا تەتقىق قىلىپ كۆرسەتكەن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز.

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىغا ئائىت ھازىرغىچە ھېچقانداق سىستېمىلىق ماتېرىيالغا ئىگە بولمىغانىمىز ئۈچۈن، دەسلەپكى ئىزدىنىش مەنبەسى ئورنىدا مۇشۇ قىسقىچە تارىخ يېزىلدى. بۇ ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى شۇناسلىقى ۋە مائارىپ سېلىشتۇرما شۇناسلىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مائارىپچىلىرىمىز ۋە تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشىگە ئاز - تولا ئىلھام بەرگۈسى، دەپ ئىشەنەيمىز.

1 - باب مۇئەللىم ۋە مەكتەپنىڭ پەيدا بولۇشى :

"ئىنسانىيەت ئەۋلادىنى تەربىيەلەش - ئومۇمىي ۋە مەڭگۈلۈك كاتەگورىيە" (ۋ.ئى. لەنن) بولغىنى ئۈچۈن، تەلىم - تەربىيە تارىخى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىنلا باشلانغان. بۇ "ئىپتىدائىي مائارىپ" باسقۇچىدا ئاتا - ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىگە، تەجرىبىلىك ئۇستىلار شاگىرتلىرىغا، پېشقەدەملەر كىچىكلەرگە مۇئەللىم ئىدى. ئۆگىتىلىدىغان دەرس تۈرلىرى بولساقۇرال - سايمانلارنى ياساش ئۇسۇلى، ئوتياش يىغىش، ئوي قۇشلىرىنى ئۆگىتىش ئۇسۇلى، يىرتقۇچىلاردىن قوغدىنىش ماھارەتلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ ئەمگەك ئەمەلىيىتىدە يۈرگۈزۈلەتتى، كەڭ ئورمانلىق ۋە دالىلار دەرسخانىسى ئىدى.

كېيىنرەك، ئىشلەپچىقىرىش پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، مەھسۇلات ئىشلىتىدىغان بولدى. ئەمگەك تەقسىماتى بارلىققا كەلدى، كەسپ تۈرلىرى ئايرىلىپ چىقتى. بۇنىڭ ئارقىسىدا قۇلدارلىق تۈزۈم، دولەت ۋە ئۇرۇش پەيدا بولدى.

مۇشۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت يىزىقىنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

يىزىق (خەت) نىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئانىسى 5000 يىللار بۇرۇن قەدىمقى مىسىردا كەشىپ قىلىنغان ئىروگلىپ (شەكىل) خىتىدۇر، شۇ چاغدامىسىدا يەنە سامانقەغەز، كالىندار (شەمسىيە، قەمەرىيە) مۇ ئىجاد قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانلارنىڭ يازما تارىخى باشلاندى.

مۇئەللىم ۋە مەكتەپ ئەنە شۇ يىزىق كەشپىياتى ئاساسىدا پەيدا بولدى. "مەكتەپ" دىگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىمۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇ.

دۇنيادا تۇنجى مەكتەپ قەدىمقى مىسىرنىڭ تىببىس (تەبىئەت) دىگەن يىرىدە قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپنىڭ نامى رامىسسۇم (رامىسسۇم) - "ئوقۇتۇش ئورگىنى" دەپ ئاتىلاتتى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2870 - يىلى مىسىر پىرىئونى ئەسىرىنىڭ ۋەزىرى پىتاھ ھۆتىپتەرىپىدىن يىزىلغان "سەبۇيەت" ۋە "ئەخلاقنامە" ناملىق كىتاب رەسمىي ئىجتىمائىي تەربىيە دەرسلىكى بولۇپ بىكىتىلگەن. دەل شۇ مەزگىللەردە بابىلۇندا پادىشاھ ئاشۇربانىپالنىڭ ئوردا كۈتۈپخانىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭدا 25 مىڭ جىلد كىتاب ساقلانغان.

لىكىن كىتاب ۋە دەرسلىكلەرنىڭ كۆپلەپ يىزىلىشى ھەرىپلىك خەت ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنلا مۇمكىن بولدى. قەدىمقى فىنىكىلىقلار مىلادىدىن 3000 يىللار ئىلگىرى جاھان مائارىپىنىڭ تۇنجى ئانا تىلى دەرسلىكى "ئېلىپىيە" (1) كىتابىنى تۈزۈپ چىقتى،

قەدىمقى مىسىر ۋە بابىلۇن مائارىپىنىڭ تۈرتكىسىدە، قەدىمقى يۇناندا تۇنجى پېداگوگىكا ئورگىنى ئەپىب (ئەپىب) قۇرۇلۇپ، مۇئەللىملەرنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىنىدىغان بولدى.

بىراق، بۇ چاغدىكى مۇئەللىملەر قۇلدارلارنىڭ ئائىلە ئوقۇتقۇچىلىرى بولۇپ، "يالىلانما ئەپەندى" دەپ ئاتىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى كەمسىتىدىغان بۇ ئاتالغۇ كېيىنرەك مەنىي قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇئەللىملەرنى "پېداگوگ" دەپ ئاتايدىغان بولدى. پەب بالا، گوگس يېتەكچى - "پەرزەنتلەرنى يېتەكلەش" دىگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، پەرزەنتلەرنى قانداق يېتەكلەش ئۇسۇلى توغرىسىدا دىداكتىكا ئىلمىي مەيدانغا كەلدى. گېرك تىلىدا بۇ سۆز دىداكتىكوس (مەنئۇقۇتمەن) دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، قۇلدارلىق تۈزۈمىدە ئىجتىمائىي مائارىپ ئوقۇتقۇچىلىرى پېداگوگ، ئائىلە ئوقۇتقۇچىلىرى بولسا "مۇئەللىم" دەپ ئىنىق ئايرىلدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، قەدىمقى يۇناندا مۇئەللىملەر ئىچىدىن چوڭ پەيلاسوپلار يېتىشىپ چىقىپ، مۇئەللىملەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇلارنى كىشىلەر سوپىست ("ئىلىم گۇرۇھى") دەپ ئاتاپ، بەكمۇ مەدەنىيەت بىلەن تىلغا ئېلىشىدىغان بولدى.

ئىلىم گۇرۇھىدىكىلەر چوڭ ئالىملار ۋە مەشھۇر ئاتىق (ئاراتۇر) لاردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجابىي

تۇرتكىسىدە، مىلادىدىن بۇرۇن قەدىمكى يۇناندا ئارقا ئارقىدىن ئاكادەمىيە (2) ۋە ئىنستىتۇتلار (3) قۇرۇلدى. مائارىپتارىخىدا بۇ دەۋر "كلاسسىك مائارىپ دەۋرى" دەپ ئاتىلىدۇ.

كلاسسىك مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسىغا يەتتە خىل دەرس: گېرك - لاتىن تىلى، ماتېماتىكا، نەزەرىيىسى، دىئالىكتىكا، ماتېماتىكا، گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە ۋە مۇزىكا كىرگۈزۈلگەن. بۇ "يەتتە سەنئەت" دەپ ئاتالغان.

يۇقىرىدىكى يەتتە سەنئەت پروگراممىسى قاتارىغا كىيىنرەك يەنە تەنتەربىيە ماھارەت دەرسىمۇ قوشۇلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 776 - يىلى قەدىمكى يۇناننىڭ ئولۇمپىيە دىگەن يېرىدە تەسىس قىلىنغان ئولىمپىك (4) تەنتەربىيە ھەرىكىتىكىشىلەرنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشىغا زور تۈرتكە بولدى.

كلاسسىك مائارىپنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئالىملار، پەيلاسوفلار ۋە پىداگوگلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىللىرى سقرات (5)، پىراتاغراس (6)، دەموكرىت (7) قاتارلىقلار تەلىم - تەربىيىدە ئەتراپلىق تەرەققىيلىدۇرۇش مەزمۇنى قىلىنغان بىر يۇرۇش سىستېمىلىق پىداگوگىكا نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بولۇپمۇ ياۋروپا كلاسسىك مائارىپنىڭ ئەڭ داخلىق ۋەكىلى، دۇنيادا بىرىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان ئارىستوتىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 384 - 322 - يىللار) مىلادىدىن بۇرۇنقى 335 - يىلى ئافىنادا "روكيان" ناملىق مەشھۇر ئىنستىتۇتنى تەسىس قىلغان ۋە چوڭ ئىمپىراتور ئىسكەندە زۇلقەرنەينىنى ئوقۇتقان، ئىسكەندەر بۇ مەكتەپكە 800 تاران (8) ئالتۇن ھەدىيە قىلغان.

ف. ئېگىلىس ئارىستوتىلنى قەدىمكى دۇنيادا "ھەممىلا پەندىدىن خەۋەردار چوڭ ئالىم ئىدى" دىگەن. دەرۋەقە ئۇ، ئىلىم - پەننىڭ ھەممىلا ساھەلىرىدە ئاجايىپ زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ۋە ئىنتايىن نۇرغۇن ئەسەر يازغان. ئارىستوتىل سىياسىي تۈزۈم ئۈستىدە 158 خىل تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئارىستوتىل ئىلىم - پەننى تۇنجى قېتىم ئۈچ چوڭ كاتەگورىيە (نەزەرىيىۋىيلىك كاتەگورىيىسى، ئەمەلىي ئىشلىنىدىغان پەنلەر كاتەگورىيىسى، ئىجادىيەتچىلىك كاتەگورىيىسى) گە ئايرىپ چىققان. ئۇ ماتېماتىكا، لوگىكا، دىئالىكتىكا ۋە باشقا تەبىئىي پەنلەرنى نەزەرىيىۋىيلىك كاتەگورىيىسىگە؛ ئىخلاق شۇناسلىق، سىياسەت، ئىقتىساد ۋە ئىستراتېگىيە شۇناسلىق ئىلىملىرىنى ئەمەلىي ئىشلىنىدىغان پەنلەر كاتەگورىيىسىگە؛ شېئىر، مۇزىكا ۋە باشقا ھەممە سەنئەتنى ئىجادىيەت پەنلىرى كاتەگورىيىسىگە ئايرىغان.

ئارىستوتىل - يەنە لوگىكا ئىلمىنى كەشىپ قىلغۇچى، دىئالىكتىكا ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى مائارىپ قامۇسى - ئەنسكلوپېدىيىنىڭ ياراتقۇچىسى، ئارىستوتىل ئەنسكلوپېدىيىگە ئومۇمىي (ئىنسكلو) مائارىپ (پېدىيا) دىگەنلىك بولىدۇ، دەپ ئەڭ مۇكەممەل تەرىپىيەلەنگەن.

ئارىستوتىل ئۆز قولى بىلەن تەسسىس قىلغان "روكيان" ئىنستىتۇتىدا مائارىپ (پەداگوگىكا) نىشانىسى قىلىپ توۋەندىكى مەشھۇر تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويغان.

"...گىراژدانلارنىڭ ھەممىسىنى مائارىپتىن ئىركىن بەھرىمەن قىلىش زورۇر، مائارىپ ئۇلارنىڭ ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن ئەتراپلىق تەرەققىي قىلالىشىغا ئۇيغۇن بولۇشى كىرەك..."
بىراق، ئارىستوتىل ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە يەنىلا ئەينى زاماندىكى قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ مۇتەپپەككۈرى ئىدى. ئۇ بۇ تارىخىي چەكلىمىدىن نىرىغابۆسۈپ ئۆتۈپ كەتەلمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق دىگەن: "قۇللار پەقەت سۆز قىلىشنىلا بىلىدىغان قورالدىۇر..."

*****

ئېلىمىزنىڭ خۇئاڭخې ۋادىسى شەرق كلاسسىك مائارىپىنىڭ ئاساسىيەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، مىلادىدىن خىللا بۇرۇن ئىلىمىزدە مەشھۇر "جياگۇ" يېزىقى كەشپ قىلىنغان. بۇ يېزىق دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن كەشپ قىلىنغان يېزىقلار قاتارىغا كىرىدۇ.

"جياگۇ" يېزىقى ئەڭ قەدىمكى باسقۇچتا سوڭەك ۋە تاشپاقا قېپىغىلا يېزىلاتتى. ئۇنىڭغا پال تەبىرلىرى ھەم ياخشى - يامانلىق توغرىسىدىكى قىياسلار پۈتۈلەتتى، بۇ يېزىق تەدرىجىي ئىسلاھ قىلىنىشى ئارقىسىدا ھازىرقى جۇڭگو يېزىقى ۋۇجۇدقا كەلگەن.

قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى شەرق مائارىپىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋەكىلى كۇڭفۇزى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 551 - 479 - يىللار) بولۇپ، ئۇنىڭ خۇسۇسىي مەكتىپىدە 3000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى تەربىيەلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن 70 تىن ئارتۇقراقى شۇ زاماننىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى ۋە پېداگوگلىرىدىن بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

كۇڭفۇزىنىڭ زاماندىشى پەيلاسوپ لاۋزى ئۇزۇن يىللار ئوقۇتقۇچى بولۇش بىلەن بىللە ئىلىمىزدە "مىن فۇ" ناملىق تۇنجى كۈتۈپخانىنى تەسسىس قىلغان ھەم ئۆزى كۈتۈپخانا باشلىقى بولغان.

كۇڭفۇزىنىڭ "مۇھاكىمە ۋە بايان" ناملىق ئەسىرىدە ئۇنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى خېلى كەڭ شەرھىلەنگەن. ئۇ "ھەم ئۈگىنىش، ھەم ئويلىنىش كېرەك"، "ئۈگىنىپ بىر كىمە سىلىك، ئۈگىتىپ ھارماسلىق" دەپ تەكىتلىگەن.

كۇڭفۇزىنىڭ ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ يادروسى "ۋاپادارلىق" بولۇپ، ئۇ "ۋاپانگىشەرتى مېھرىبانلىق" دەپ تەشەببۇس قىلاتتى، يەنە "ئۆزۈڭ خالىمىغاننى ئۆزۈڭگە تاڭما" دەپ تەكىتلىگەن.

كۇڭفۇزى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە ئىلىمىزدە مىلادىدىن بۇرۇن "مەرىپەتنامە" ناملىق پېداگوگ رىئالىسى يېزىلىپ چىقتى. بۇ ئەسەر شەرقنىڭ كلاسسىك مائارىپ تارىخىدا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى زاماندىكى مائارىپ تۈزۈمى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، مېتودىكا مەسىلىلىرى

شەرھىلەنگەن.

ئېلىمىزدا كېيىنرەك بىرمۇنچە يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرىمۇ تەسىس قىلىنغان، مەسىلەن: مىلادىنىڭ 1 - ئەسىردە (غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە) شوتاڭمەكتىپى، مىلادىنىڭ 276 - يىلى "گۈزىشۇ" (خانلىق مەكتەپ) تەسىس قىلىنىپ، مەنسەپدارلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلغان ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە جۇڭگو مائارىپى كۆپ دەرىجىدە گۈللەندى. دولەتلىك كۈتۈپخانىلار قۇرۇلدى. تېرە ۋە لاتا - پۇرۇشلاردىن يىڭىچە قەغەز ياساش كەشىپ قىلىندى. بۇ كەشىپات شەرق مائارىپىنى يۈكسەلدۈرۈشتە زورتۇرتكە بولۇش بىلەن بىللە غەربنىڭ مەتبەئە ۋە قەغەز سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدىمۇ تۇرتكىلىك رول ئوينىدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگو شەرق مائارىپىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغىنى ئۈچۈن، ياپونىيە قاتارلىق قوشنا ئەللەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئېلىمىزگە كېلىپ بىلىم ئېلىپ تۇردى.

ئىزاھاتلار:

- (1) بۇ ئاتالغۇ فىنكىلىقلارنىڭ "ئالپابەيت" سۆزىدىن كېلىپ چىققان ئالپا ئۆكۈز، بەئىت ئوي يەنى ئۆكۈز قوتىنى دېگەن سۆز. قەدىمقى فىنكىلىقلار ئۆكۈزنى "مۇقەددەس ھايۋان" دەپ ھىسابلايتتى. چۈنكى، ئۆكۈز تىرىكچىلىكنىڭ تايانچىسى ئىدى.
- (2) ئاكادېمىيە يۇنانلىقلارنىڭ بىر مىللىي قەھرىماننىڭ نامى.
- (3) ئىنىستىتۇت گېرەك تىلىدا "يېرىم كۈن ئىشلەپ، يېرىم كۈن بىلىم ئېلىش" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ چاغدا بىلىم ئېلىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بىرلەشتۈرۈلگەن ئىدى. ئىنىستىتۇتلار ھاۋالىق باغچىلاردا قۇرۇلغان بولۇپ، ستودېنتلار يېرىم كۈن ئوقۇپ، يېرىم كۈن ئەمگەك قىلاتتى.
- (4) ئولىمپىك تەنتەربىيە ھەرىكىتى - يۇڭگۇرۇش، دېسكا ئېتىش، ئات بەيگىسى، چېلىش، رەسساملق، شېئىر، دراما، ئوپېرا، مۇزىكا قاتارلىق مۇسابىقە تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
- (5) سۇقرات (مىلادىدىن بۇرۇنقى 469 - 399 - يىللار) "بىلىم ۋە ئىختىساس - ئىنساننىڭ ئەڭ يۈكسەك گۈزەل پەزىلىتى" دېگەن.
- (6) پىلاتون (مىلادىدىن بۇرۇنقى 427 - 347 - يىللار) ئومۇر بويى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 387 - يىلى ئافىنادا ئاكادېمىيە تەسىس قىلغان، "غايىۋى دۆلەت"، "بىلىم توغرىسىدا" قاتارلىق كۆپ ئەسەرلەرنى يازغان.
- (7) پىرۇتاگراس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 481 - 411 - يىللار) ئاتاقلىق پېداگوگ، بىرىنچى قېتىم پېداگوگىكا مەسىلىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. "تالانت بىلەن ئۆگىنىش ئوخشاش مۇھىم" دەپ تەكىتلىگەن.

- (8) دەموكرىت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 460 - 370 - يىللار) ئەنسكلوپېدىستتالىم. 52 خىل ئەسەر يازغان، "مائارىپ ئادەمنى ئۆزگەرتەلەيدۇ" دېگەن.
- (9) تاران - ئەينى زاماندىكى ئالتۇن بىرلىكى.

ئەسكەرتىش:

بىز بۇ چاتما مائارىپ تارىخى ماقالىلىرىدە قەشقەرنى مەركەز قىلغان 11-ئەسىرلەردىكى مائارىپ ۋە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تارىخى ئۈستىدە توختىلالىمىدۇق...كەچۈرگە يىسلەر.

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنىڭ مۇئەللىپى ئابدۇللا تالىپ.

2- باب ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي مائارىپ

مىلادىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىققا تەڭلا ئەھمىيەت بىرەتتى. چۈنكى چارۋىلارغا بوغۇز، يەم - خەشەك تەييارلاش ئۈچۈن ئارپا، بۇغداي، بىدە ئۆستۈرۈش زۆرۈر ئىدى. مۇشۇ زۆرۈرىيەت سەۋەبىدىن ئىش تەقسىماتى ئىنىق ئايرىلىپ، خەلقنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولاتتى.

مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپرەك قىسمى يەنىلا چارۋىچى ئىدى. چارۋىچىلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئۈگىتىۋالغان ھايۋىنى ئىت ئىدى. چۈنكى ئىت ئوۋ ئوۋلاشقا، چىدىر - ئاق ئۆيلەرنى بېقىشقا، پادىلاردىن خەۋەر ئېلىشقا بىردىنبىر كىرەكلىك ۋە قارارچۇق ھايۋان ھىسابلىناتتى.

چارۋىلارنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا كۆچمە چارۋىچىلىق مەيدانغا كەلدى. ئاق ئۆيلەرنى كۆچۈرۈش، ئوزۇق - تۈلۈكلەرنى يۆتكەش ئۈچۈن، ئات، ھارۋا، قوتاز كىرەك بولدى. ئات كۆندۈرۈش، ھارۋا ياساش ئۈچۈن ھۈنەر - سەنئەت كەسپى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئۈگىتىش بىلەن ئۈگىنىش، ئۇستا بىلەن شاگىرت مەيدانغا كەلدى. مانا بۇ ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي مائارىپنىڭ بىخى ئىدى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئىتىقاد قىلاتتى. شامان، پېرخۇن ۋە پالچىلار بۇ دىننىڭ مۇتەپەككۈرى (موللىسى) ئىدى. شامان دىنىنىڭ ئايال ئىلاھىنى ئۇيغۇرلار "ئۇماي" دەپ ئاتايتتى. ئۇماي بولسا كىسەلدىن، دېۋە - شاياتۇنلاردىن ساقلىنىشنىڭ روھىي مەدەتكارى ئىدى. باخشى بولسا شامان دىنىنىڭ يەنە بىر روھىي مەدەتكارى ئىدى. كىسەل بولغان كىشىلەر باخشى - پېرخۇنلارنى

تەكلىپ قىلىپ، ئازايىم ئوقۇتاتتى. ئۆي ئىچىگە ياكى قورۇ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ موما قاداپ پىرى ئوينىتاتتى، كىسەلنى قىزىتىلغان تومۇردىن ئاتلاتقۇزاتتى، گۈلخان يېقىپ، ئىسرىق سالاتتى، ئوت - سوتتىن ۋە "چەتنەك" تىن ساقلاش ئۈچۈن بويىنىغا تۇمار ئېسىپ قوياتتى.

لىكىن، كىيىنرەك پەندى - نەسبەتنى ئاساس قىلىپ ئەخلاقىي تەربىيە يۈرگۈزىدىغان تەبىرىچى مۇئەللىملەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلار كىشىلەرنى ياخشىلىققا ئۈندەيتتى. يامان ھەرىكەتلەرنى توسۇيتتى. تەبىرىچى مۇئەللىملەرنىڭ تەربىيە ئۇسۇلى پالغا تەبىرىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. مەسلەن: چۈشە قارا كۆرسە، ئاممىنى كىلدۈ؛ چۈشە ئاغرىق ئات مىنسە پالاكەت باسدۇ؛ قوي پادىسى كۆرسە باي بولىدۇ؛ يامغۇر يېغىپ چۈش كۆرسە، باياشاتلىق بولىدۇ؛ نان دەسسەپ چۈش كۆرسە، كۆزى كۆر بولىدۇ؛ ئېقىن سۇغا سىيىپ چۈش كۆرسە، جاراھەت باسدۇ، دىگەنلەرگە ئوخشاش. ئەخلاقىي پەندى - نەسبەت قورالى قىلىنغان بۇنداق تەربىيە ئۇسۇلى "تەبىرىنامە" (ئېرىق پۈتۈك) ناملىق كىتابتا تەخمىنەن روشەن خۇلاسە قىلىنغان.

" ئېرىق پۈتۈك " تىن بىر - ئىككى مىسال:

ئېرىق بىلەن تۇڭگۇز داۋان ئۈستىدە سوقۇشۇپتۇ، ئىيىقنىڭ قارنى يېرىلىپتۇ، تۇڭگۇزنىڭ چىشلىرى سۇنۇپتۇ. بىلگىنى بۇ يامانلىقتۇر.

ئوغلان ئاتا - ئانىسىغا قىيىداپ، بېشى قايغان، پۇتى تايغان تەرەپكە كىتىپتۇ، چۆلدە غىرىپ بولۇپ قاپتۇ، كىيىن پۇشايمان يەپ قايتىپ كىلىپتۇ. بىلگىنى بۇ ئەزگۇ (ياخشىلىق) دۇر.

بۇ ئىككى مىسالدا چوڭقۇر پىداگوگىكىلىق مەزمۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەلىم - تەربىيە مەقسىتى ئىنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ.

شامانىزم ئىتىقادىنىڭ تەربىيە ئۇسۇلى قارىماققا ئىنتايىن ساددا ۋە كۈلكىلىك كۆرۈنگەندەك قىلىسىمۇ، لىكىن ئۇنىڭدا يەنىلا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۆرىنىشنىڭ ئامىللىرى ئەكس ئىتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا كۆپ ئەسەرلەر، نۇرغۇن دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىگە قارىماي، شامانىزم ئىتىقادى ۋە پالچىلىق ئادەتلىرىنىڭ بۈگۈنگىچە داۋام قىلىپ كىلىشى ھەرگىز تاساددىپىي ئەمەس. مەسلەن: ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كىلىۋاتقان ئىسرىق سېلىش، نوپۇس كۆيدۈرۈش، قەبرى بېشىغا چىراغ يېقىش، كىلىننى گۈلخان ئۈستىدىن ئاتلاتقۇزۇش، كۈن تۇتۇلغاندا يىغا - زار قىلىش... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ ئىتىقادنىڭ قالدۇقلىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئىتىقادلىرى باشقا قەبىلە خەلقلەرگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ھەقتە رىم تارىخچىسى مىناند مۇنداق يازىدۇ: " زىمارك (1) يۇلتۇزدا ئىستەمى (2) تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندا، ئىستەمى قاغان ئالتۇن تەختتە ئولتۇرىدىكەن، ئالتۇن تەخت چاقىغا قىزىل تاسما بىكىتىلىك بولۇپ، ئۇنى ئاتقا سۆرتىپ، باشقا چىدىرلارغىمۇ ئېلىپ بارغىلى بولىدىكەن. چىدىر - بارگاھ ھەرخىل يىپەك پەردىلەر بىلەن بىزەلگەن. بۇ پەردىلەرنىڭ ئۈستىگە قوراللىق جەڭچى، بۆرە، يولۋاس، شىرلارنىڭ

سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن. قاغاننىڭ ئالتۇن كارۋىتى، ئالتۇن ئورۇندۇقى بولۇپ، تۇرنا ۋە توزقۇشلىرى سۈرىتىدە ياسالغان ئالتۇن ھەيكەل ئۈستىگە قۇرۇلغان. زىمارك چىدىر - بارگاھ ئالدىغا بارغاندا، بىر تۈركۈم ئادەملەر چىراغ يورۇتۇپ ۋە ئىس پۇرىتىپ ئەلچىلەرنىڭ يۈك - تاقلىرى ئەتراپىدا توختىماي يۈگۈرۈپ يۈرگەن. ئاندىن ئەلچىلەرنى تاغ ئارىسىدىكى چىمەنلىك ئوتتۇرىسىغا يېقىلغان گۈلخان ئۈستىدىن ئاتلاتقۇزۇپ، ئارقىدىن چىدىر - بارگاھقا باشلاپ كىرگەن."

يورۇقلۇق سىمۋول قىلىنغان شامان ئىتىقادى ئاساسىدا مىلادىنىڭ 763 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئومۇميۈزلۈك مانى ئەتىقادىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئىدىئولوگىيىسىدە يىڭى بۇرۇلۇش پەيدا بولدى.

مانى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 274 - 215 - يىللار) ئىرانلىق بولۇپ، ئەينى زاماندا ۋائىز، شائىر ۋە ئاتاقلىق دوختۇر ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 241 - يىلى يەنى 26 يېشىدىن باشلاپ، ئۆزىنىڭ دىنىي مەسلىكىنى تەرغىب قىلىشقا باشلىغان. ئۇ: "پۈتۈن ھاياتلىق كۇرىشى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ھەق بىلەن ناھەق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش. نەپىسىنى تىزگىنلىيەلگەن ئادەم يامانلىقتىن ساقىت بولالايدۇ، بولمىسا ئۆزىمۇ، ماددىي دۇنيامۇ ھالاك بولىدۇ" دىگەن. مانا بۇ - مانى دىنىنىڭ يادروسى.

مانى دىنىنىڭ تەرغىباتچىسى پۇرۇستادان 696 - يىلى جۇڭگوغا كېلىپ مانى دىنىنى تەشۋىق قىلدى. نەتىجىدە مانى دىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يىلتىز تارتتى.

مىلادىنىڭ 755 - ۋە 762 - يىللىرى، تاڭ پادىشاھى شۇئەنزۇڭ (685 - 762) نىڭ تەكلىپى بىلەن ئۆڭلۈك (ئەنلۇشەن) ئىسيانىنى باستۇرۇشقا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان ئۇيغۇر گېنېرالى مويۇنچۇر بۈكەخان قايتىشىدا لويياڭ شەھىرىدىن ئېرانلىق تۆت راھىبى ئېلىپ ئۇرخۇنغا كېلىدۇ. بۇ تۆت مانى راھىبى ئۆزىنىڭ بىلىم ئىقتىدارى ۋە دوختۇرلۇق تەجرىبىسى ئارقىلىق ئۇرخۇندىكى شامان باخشىلىرىنى مۇنازىرىدە يىڭىۋالىدۇ. نەتىجىدە مانىزىمنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئابروىي بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ كىتىدۇ. شەرقىي ئۇيغۇرلار مانى ئەتىقادىنى ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلىدۇ ۋە بۇ دىن دۆلەت دىنى دەپ ئىلان قىلىنىدۇ. مانى دىنى مەكتەپلىرىمۇ كۆپلەپ ئېچىلىدۇ. مويۇنچۇر ھەر ئون ئۆيلۈككە بىر راھىب (خەلپەت) بەلگىلەپ، ئۇيغۇرلارنى ئوقۇتىدۇ، ئوقۇتۇش مەزمۇنى پۈتۈنلەي مانى ئەقىدىلىرى بولىدۇ.

مانىزىم ئەقىدىسى بويىچە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ چاغدىن باشلاپ يورۇقلۇقنى سىمۋول قىلىپ، ئاق كىيىم كىيىدىغان، تام - تۇرۇسلىرىنى ئاقارتىدىغان، چىدىرلىرىنى ئاق كىگىزدىن ياسايدىغان بولدى. ھەتتا پۈتۈن ئەسكەرلەرمۇ ئاق كىيىم كىيەتتى(3).

768 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ مانى راھىبلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇرخۇن ۋادىسىغا كۆپلەپ كېلىپ - كىتىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قول ھۈنەرۋەنلەر، بىناكارلىق ئۈستىلىرى ئاساسىي

سالماقنى ئىگىلەيتتى. ئۇلار ئۇيغۇر بىناكارلىق ماھىرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇرخۇن شەھەر قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىپ، مەشھۇر قاغان ئوردىسى، خاتون ئوردىسى قاتارلىق سارايلارنى بىنا قىلغان. شۇ چاغلاردا يەنە نۇرغۇن مانى ئىبادەتخانىلىرى، ئىبادەتخانا مەكتەپلىرىمۇ قۇرۇلۇپ، بۇ يەردە مانى مائارىپى يىلتىز تارتقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپى ۋە دۇنيا قارىشىدا مۇشۇ مەزگىللەردە گەرچە مانى مائارىپ ئىدىيىسى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئىدىئولوگىيىسىدە تۈتىمىز ئەقىدىسى يەنىلا كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە ئىدى.

تۈتىم (تۈتىم) ھىندىئانچە " ئۇنىڭ ئۇرۇقىدىن " دىگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ھەرقايسى قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنىڭ كۈچلۈك ئىتىقاد سىماسىغا ئايلانغان. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار بۆرىنى، خەنزۇلار ئەجدىھانى، رۇسلار ئىيىقنى، بابىلۇنلۇقلار ۋە ھىندىلار كالنى " مۇقەددەس " دەپ چوقۇنۇپ، ئۆزلىرىگە تۈتىم قىلىۋالغان.

تۈتىم ئەقىدىسى ئىپتىدائىي ئىدىئولوگىيە بولۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي تەلىم - تەربىيە ئامىللىرى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە " ئانا " نى ئەڭ مۇقەددەس دەپ قاراپ، ئۆزلىرىنىڭ فامىلىسىنى " ئاسنا قۇلى " دەپ ئاتايتتى. بۇ " ئانا ئۇرۇقىدىنمەن " دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەقىدە خەنزۇ خەلقىدىمۇ قويۇق يىلتىز تارتقان. مەسىلەن: فامىلى (-) دىگەن سۆزمۇ " ئانا ئۇرۇقىدىن " دىگەن مەنىنى ئۆقتۈرىدۇ. بەزى مىللەتلەرنىڭ كالنى تۈتىم قىلىشى، كالنىڭ پايدىلىق ھايۋان بولغانلىقىدىن، ئۇنىڭ سۈتى، گۆشى، تېرىسى بولۇپمۇ ئۇنىڭ كۈچى ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى بولغانلىقىدىن بولغان. شۇڭا ئۇ، مۇقەددەس ھايۋان دەپ قارىلىپ، ئەتىۋارلىنىپ، ئاسرىلىپ بېقىلاتتى ۋە كۆپەيتىلەتتى. بۆرە باشقا بىر سەۋەب بىلەن تۈتىم بولۇپ قالغانىدى. مەسىلەن: قەدىمكى زاماندا توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە كۈچى ئالتاي تاغلىرى ئارىسىدا ئادىشىپ ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالغاندا، بىر كۆك بۆرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن قامالدىن قۇتۇلۇپ نىجاتلىق تاپقانلىقىدەك تارىخىي رىۋايەت ئۇلارنىڭ بۆرىنى تۈتىم قىلىۋېلىشىغا سەۋەب بولغان.

دىمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپ ئىدىيىسىگە - ياخشىلىق ۋە نىجاتلىقنىڭ تۈتىمى بولغان بۆرە رىۋايىتى، جىن - ئالۋاستىلارغا قارشى كۈرەش قورالى قىلىنغان شامان ئىتىقادىنىڭ سىماسى - ئوت ھەمدە قاراڭغۇلۇق ۋە زۇلمەتكە قارشى كۈرەش قورالى قىلىنغان مانىزىم سىماسى - يورۇقلۇق قاتارلىق ئىتىقادلار چوڭقۇر سىڭگەن.

ئىپتىدائىي مائارىپ باسقۇچىدا ئۇيغۇرلارنىڭ زامان، ماكان، بوشلۇق ۋە تەبىئەت توغرىسىدىكى بىلىمى خىلى دەرىجىدە كىڭەيگەنىدى. ئۇيغۇرلار " سارت " سانى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يىپەك يولى سودىسىنى ئىلگىگە ئېلىپ، چارۋا، دورا - دەرەخ ۋە ھەتتا قاشتېشى سودىسى يۈرگۈزەتتى.

ئۇلارنىڭ سودا كارۋانلىرى چاڭئەن ۋە سوغدى شەھەرلىرىدە سودا ۋە كالا تىخانىسى ئاچقان. ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كىڭىيىپ، شەرقتە بوخەي دېڭىزىدىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىزغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى تاغ - دەريالارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى تولۇق بىلەتتى. ئۇيغۇرلار باشقا خەلقلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى تىز قوبۇل قىلاتتى. بۇددىزىمنىڭ "قەندىھار سەنئىتى" شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى يۇغۇرۇپ قوشقىنىغا ئوخشاش، ئۇرخۇندىكى بىناكارلىق سەنئىتىدىمۇ تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ (خەنزۇ، سوغدى، ئۇيغۇر) بىلىم - ھۈنەر - ماھارىتى ئەكس ئەتكەن.

ئۇرخۇن مائارىپى تۈرتكىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى بىلىمىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. تارىخىي بىلىمنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى كالىندار" نى بىرىنچى بولۇپ تۈزگەن ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە كىڭەيتكەن. مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس فون. گابائىن: "ئۇيغۇرلار كالىندار سىستېمىسى توغرىسىدا كۆپ ئىزدەنگەن ۋە ئۇنى ئىختىرا قىلغان" دەپ ئىسپاتلايدۇ.

كالىندار توغرىسىدىكى بىر تارىخىي ھىكايە ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئەدەبىياتىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا رىۋايەت بولۇپ كەلمەكتە.

"... خاقانلارنىڭ بىرى ئۆزىدىن بۇرۇن سادىر بولغان بىر جەڭنىڭ ئۆتمۈشىنى ئەسلىمەك بولۇپ، كالىندار ۋاقتىنى توغرا چىقىرالماي نۇرغۇن قىتىم ئادىشىپ قاپتۇ. كىيىن خەلق ئىچىدىن مەرىپەتلىك كىشىلەرنى توپلاپ مەسلىھەت سوراپتۇ. ئارىدىن بىر دانىشمەن پىكىر بىرىپ: (بۇ ئىشتا بۇنىڭدىن كىيىن ئەۋلادلىرىمىزنىڭمۇ خاتالىشىپ يۈرمەسلىكى ئۈچۈن 12 ئاي ۋە 12 بۇرجاق ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ھەر بىر يىلغا ئىسىم بەلگىلەيلى، تارىخ شۇ ئىسىملار رېتى بويىچە ھىسابلانسۇن. بىزدىن بۇ ھىسابلاش ئۇسۇلى مەڭگۈ يادىكار بولۇپ قالسۇن) دەپتۇ، خاقان ماقۇل بوپتۇ - دە، بىر كۈنى ئوۋغا چىقىپ، دالدىكى نۇرغۇن ھايۋانلارنى ئالدىغا سىلىپ دەريا لىۋىگە ھەيدەپتۇ. ئۇلاردىن 12 ھايۋان دەريادىن ئۇزۇپ ئوتۇپتۇ. ھەممىنىڭ ئالدىدا ئۆتۈپ كەتكىنى چاشقان بوپتۇ، (يىلنىڭ بېشىغا چاشقان چىقتى) دىگەن تەمسىلدەك، دەسلەپكى يىل چاشقاننىڭ نامىدا ئاتىلىپتۇ. چاشقاندىن كىيىن ئۇي (كالا)، يولۋاس، توشقان، لەھەڭ، يىلان، ئات، قوي، مايىمۇن، توخۇ، ئىت ۋە توڭگۇز رېتىمى بويىچە يىللارنىڭ كالىندار ئىسمىلىكى تۈزۈلۈپتۇ..."

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپى - تەربىيىسىدە بولۇپمۇ فولكلور ۋاستىلىرى (قوشاق، تەمسىل، رىۋايەت) خەلى مۇھىم دېداكتىك رولىنى ئوينىغان. ئۇنىڭدا ئەمگەك سۆيۈش، قەھرىمانلىق، ياخشىلىققا دالالەت، يامانلىققا نەپرەت بىلدۈرۈش ماھىيەتلىرى ئوبرازلىق بايان قىلىنىدۇ. "بۈكەخان ھەققىدىكى رىۋايەت" ھەم "" ناخشا پىرى - چەڭگى " قاتارلىق رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلار ئىچىدە قەدىمدىن تارتىپ دېداكتىك (تەلىم - تەربىيە، پەندى - نەسىھەت) دەرسلىكى بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىنقىسى بۈكەخان توغرىسىدىكى تارىخىي رېئاللىقنى رىۋايەت شەكلىدە چۈشەندۈرىدۇ؛ كىيىنكىسى بولسا ئېستېتىكىنىڭ كۈچىنى نامايەت قىلىپ بېرىدۇ...

ئىزاھاتلار:

- (1) زىمارك - رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەلچىسى، مىلادىنىڭ 561 - يىلى يۇلتۇزغا ئەلچىلىككە كەلگەن.
  - (2) ئىستېمى - (530 - 581 - يىللار) غەربىي تۈركلەر سەركەردىسى.
  - (3) شائىر دۇفۇ: " چاڭئەن، لويانگ شەھەر - دالالىرىنى ئاق كىيىملىك چېرىكلەر قاپلاپ كەتكەن "
- دەپ يازغانىدى
- نەقىل:

3-باب ئۇيغۇرلاردا يېزىق ۋە ئىدىقۇت مائارىپى

يېزىق - مەدەنىيەتنىڭ بىردىنبىر سىمۋولى، مائارىپنىڭ ئاساسىي قورالى.

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىق تارىخى خىلى ئۇزۇن مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر يېزىقى يۇنانلىق ئاكا - ئۇكا كەلەر ۋە مەتۇدىلار (1) ئىجاد قىلغان سلايۋان يېزىقىدىن كۆپ ئەسەرلەر بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن.

مىلادىنىڭ 5 - ئەسىرىگىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يېزىقى يەنسەي (رونىك) ئەلىپبەسى ئىدى،

(1 - جەدۋەلگە قاراڭ)،

ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا ئۇرخۇن ئۇيغۇر ئەلىپبەسى ئىشلىتىلگەن

(2 - جەدۋەلگە قاراڭ).

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا نۇرغۇن قوشاق، مۇزىكا تېكىستلىرى، پېداگوگىكىلىق رىساللەر، مەڭگۈ تاشلار ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر يېزىلغان. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە مائارىپىنىڭ يىراق ئۆتمۈشىنى يورۇتۇپ بەرمەكتە. قەدىمقى ئۇيغۇر

يېزىقى قوشنا مىللەتلەردىن موڭغۇللار، مانجۇلار، قىتان (كىدان) لار ۋە نايمانلارنىڭمۇ يېزىقى ئىجادىيىتىگە ئاساس سالغانىدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ھاياتىدا مۇزىكا، ناخشا ۋە تۇرلۇك ئېستىتىك ئىقتىدار ئاساسىي تەلىم - تەربىيە ۋاسىتىلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇنىڭدىن 1500 يىل بۇرۇن ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى ۋە كۈيچىسى قوغۇسۇر ئالتۇن (507 - 687 - يىللار) ئىجاد قىلغان داڭلىق "تۇرا ناخشىسى" پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئىچىدە، جۈملىدىن مەملىكىتىمىز دائىرىسىدە كەڭ تەسىر قوزغىغان ۋە ئەسىرلەردىن بىرى ۋە تەنپەرۋەرلىك تەربىيە سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. بۇ مۇزىكا تېكىستى ھازىر خەنزۇ مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلۈپ سۆيۈپ ئوقۇلماقتا. ھەتتا ياپونىيىدىمۇ بۇ تېكىست قىزغىن تەتقىق قىلىنماقتا.

ئەپسۇسكى، بۇ مۇزىكا دەرسلىكىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېكىستى بىزگە يېتىپ كەلمىگەن. پەقەت مەملىكىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق مۇزىكا دەرسلىك توپلاملىرىدىن بىرى بوچۇغاي تېغى باغرىدىن،

ئاقار تۇرا سۈلىرى.

كەڭ دالنى پۈركەپتۇ،

ئاسمان شەكلى چىدىرى.

چەكسىز ئاسمان، دالا ھەم،

كۆپكۈك دىڭىز بىپايان.

ئېگىز ئوتلار يەلپۈنسە،

پەستە مىغ - مىغ كورۇنەر.

سان - ساناقسىز قوي - قۇلان.

"ئوردا مۇزىكا تېكىستلىرى توپلىمى" ئىچىدە خەنزۇچە تەرجىمىسىلا ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

ئەگەر بىز قىتئەنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق، بۇ مۇزىكا ۋە ناخشا تېكىستىنىڭ ئوبراز تەسۋىرى، ئوخشىتىشلىرى چوڭقۇر تەلىم - تەربىيە ۋە ھەمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭدا ئۇيغۇرلار (شەرقىي تۇرالار) نىڭ دۇنيا قارىشى، تۇرمۇش ئادىتى، تارىخىي، جۇغراپىيە مەنزىرىسى ئىنتايىن ئىخچام ۋە تەسىرلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. شۇڭا ئۇ يالغۇز مۇزىكا دەرسلىكىلا بولۇپ قالماي، بەلكى قىسقارتىلغان تارىخ ۋە تەبىئەت دەرسلىكى بولۇش قىممىتىگىمۇ ئىگە.

"تۇرا ناخشىسى" ۋە "ئېرىق پۈتۈك" بىلەن بىللە ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تۇنجى دىداكتىك ئەسەر "چاستانى ئىلىك بەگ" داستانى ھىسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر كۆك تۈرك خاندانلىقى

(552 - 744) دەۋرىنىڭ ھارپىسىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدا يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەت ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشلەر بايان قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدا خەلق كۆپ تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە مەزمۇنلار بار.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يازما يادىكارلىقلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى ھەقىقىي تارىخىي دەرسلىك بىلەن تەمىنلىدى. ئۇلاردىن مەشھۇرلىرى: "كۆل تىكىن مەڭگۈ تېشى" (732 - يىلى تەكلىكەنگەن)، "بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى" (735 - يىلى)، "تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى" (716 - يىللىرى) ۋە "قۇتلۇق بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى" (759 - يىلى) دۇر.

A small part of the Qara Balghasun Monument

قارا بالغاسۇندىكى ئابدۇنىڭ پارچىسى،

possibly from the reign of Ay Teñride Ülüg Bolmish Küchlüg Bilge
Qaghan

ئاي تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىن قالغان بولۇشى مۇمكىن ،

يۇقىرىدىكى مەڭگۈ تاشلار تەزكىرىلىرى ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي ھاياتىنى، تۇرمۇش ئەھۋالىنى تەسۋىرلىك ۋە ئەينەن تەسۋىرلەپ بەرگەن. ئۇ ھەم تارىخىي دەرسلىك قىممىتىگە ھەم بەدىئىي ئەدەبىيات قىممىتىگە ئىگە. بۇ مەڭگۈ تاشلار تەزكىرىسىنى يازغان ئاپتورلار شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلىرى، ئەدىبلىرى ۋە ماھىر خەتتاتلىرى ئىدى.

لىكىن، ئۇيغۇرلاردا يېزىق تارىخى باشلانغاندىن كېيىن، مەكتەپ مائارىپ ئىشلىرىغا تۇنجى ئاساس سېلىنغان ماكان تۇرپان ئىدىقۇت ھىسابلىنىدۇ. ئىدىقۇت ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى بىر - بىرى بىلەن سىڭىشىپ يۇغۇرۇلغان مەركىزىي تۈگۈن ئىدى. ئۇ يەردە تۈرلۈك دىنلار ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ باراتتى، ئىبادەتخانىلار قۇراتتى، مەكتەپلەر ئاچاتتى، كىتابلار باساتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تارىخىدا بۇددا كىتابلىرى ئەڭ كۆپ يېزىلىپ ساقلانغان جايىمۇ ئەنە شۇ ئىدىقۇت ئىدى. بۇ يەردە تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار بىرنەچچە تۈمەندىن ئارتۇق.

كىشىلەر ئىدىقۇتنى ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ "يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى" دەپ بىكار ئىيتىمىغان. تۆۋەندىكى پاكىتلار بۇ باھانى ئىسپاتلايدۇ:

بۇ يەردە نىستۇرى (2) دىنىي ئەقىدىسى مەزمۇن قىلىنغان: "ئىۋانگىلۇم" (بەخت ساداسى)، "سانت گئوركىنىڭ شەھىت بولۇش خاتىرىسى"؛ مانى دىنىغا ئالاقىدار ئەسەرلەردىن: "ئىككى يىلتىز نوم"، "مانى مۇرتلىرىنىڭ توۋەنامىسى"، "ئېرىق پۇتۇك"؛ زارا ئوستىر (3) (ئاتەشپەرەسلىك) ئەقىدىسىگە ئائىت ئەسەرلەردىن: "ئەۋلىيا قەسدىلىرى"؛ بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەردىن: "ئالتۇن يارۇق"، "سەككىز يۈكمەك"، "ئائىتىرى سىمىت" ناملىق يىگىرمە يەتتە پەردىلىك دراما (4)، تارىخىي داستان - "ماھاراباتا"؛ 294 توم 25 كىتابنى ئۆز ئىچىگە ئالغان "سەلتەنەتكە ياردەم بەرگۈچى ئۆرنەك - تەدبىرلەر"؛ بەش توملۇق چوڭ چۆچەكلەر توپلىمى - "پەنچى تانتىرا"؛ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن: "ئەتەبەتۇل ھەقايىق"، "ئىزوپ مەسەللىرى"، "ئوغۇزنامە" ھەمدە بەش توملۇق رىۋايەتلەر توپلىمى؛ "چاستانى ئىلىك بەگ"، "قەدىمقى تۇرپان قوشاقلىرى"، "مېدىتسىنا بىلىملىرى"، "ئىككى تىللىق لۇغەت" ۋە ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ مەڭگۈ تاش خاتىرىلىرى، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر؛ ئەرەب يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن: "تۆمۈر تەزكىرىسى"، "تەزكىرى ئەۋلىيالار"، "مەراجنامە"، "كۆڭۈلنامە"، "بەختنامە"، "شائىر خارازىمى تاللانمىلىرى" ۋە "مەۋلانە لۇتفى شېئىرلىرىدىن تاللانما"؛ بۇنىڭدىن باشقا دىداكتىك تەلىم - تەربىيە مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي، شېئىرىي ئەسەرلەردىن "ئاخاۋاركا"، "قاليامقارا - پاپامقارا"؛ شېئىرىي ئەسەرلەردىن: "ئاخاۋاركا"، "قاليامقارا - پاپامقارا"؛ دىداكتىك نەسرىي ئەسەرلەردىن: "چوڭ مايىمۇن پاتمارال"، "بەختىيار شاھزاد"، "رەسسام بىلەن ياغاچچى ھىكايىلىرى" قاتارلىق ئىنتايىن كۆپ ئەسەرلەر يېزىلغان ۋە تەرجىمە قىلىنغان.

يۇقىرىدا تىزىپ ئۆتكەنلىرىمىز ئىدىقۇتتىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ پەقەت بىر تۈركۈمىدىنلا ئىبارەت. مۇتلەق كۆپ قىسمى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.

يالغۇز گېرمانىيىنىڭ تۆت قېتىملىق ئارخېئولوگ ئەترىتىلا بۇ يەردىن ئېلىپ كەتكەن يازما ھۆججەتلەر بىرنەچچە تۈمەندىن ئېشىپ كىتىدۇ! باشقا ئەللەرنىڭ ئېلىپ كەتكەنلىرى بۇنىڭ سىرتىدا.

ئىدىقۇتتا قانداق قىلىپ بۇنچىۋالا تارىخىي يادىكارلىقلار مەيدانغا كەلگەن ۋە ساقلىنىپ قالغان؟ بىرىنچىدىن، ئىدىقۇتتا مائارىپ ۋە ئىدىئولوگىيە ئەركىنلىكى يولغا قويۇلغان، قايسى ئېتىقادقا مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ بىلىم ئىگىسى بولسلا، بولۇپمۇ ئەۋلادلارنى تەربىيىلىگۈچى بولسلا ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى بۇنداق كىشىلەر "ئىلتەبەر" (ئىلتەبەر) دەپ ئاتىلاتتى.

ئىككىنچىدىن، ئىدىقۇتتا كىتاب يېزىش ۋە كۆچۈرۈش ئەڭ ساۋابلىق كەسپ دەپ قارىلاتتى. بۇنداق ئېتىقاد "بۇيان" (بۇيان) دىيىلەتتى. مەسىلەن: پۈتۈلگەن كىتابلارنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق سۆزلەر ئالاھىدە يېزىلاتتى: "بۇ كىتابنىڭ ساۋابى ئالدى بىلەن خان سارىيىغا، ئاندىن قالسا مەرھۇم ئەجدادلارغا ۋە يارۇ - بۇرادەرلەرگە بولغايلەر...".

ئۈچىنچىدىن، ئىدىقۇتتا بىلگە كېڭىشى (مائارىپپەرۋەر دانىشمەنلەر كېڭىشى) تەسىس قىلىنغان. ئۇلار دەرىجە، ئۇنۋانلارنى بەلگىلەيتتى ھەم ئەل ئىچىدىكى ئاقارتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. بىلگە كېڭىشى نۇرغۇن تىللىق ئىزاھلىق لۇغەتلەر (سانسكرىت - ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە، تۇخار - ئۇيغۇرچە، سوغدى - ئۇيغۇرچە) نى قوللانما سۈپىتىدە تۈزۈپ چىققان.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى يەنە سۈپەتلىك قەغەز كەشىپ قىلغان. خەت پۈتۈلۈشتىن بۇرۇن قەغەز ئۈستىگە ئاق شىلىم سۈرتۈلەتتى. بۇ قەغەز "پاتلاپ يېزىش ئۇسۇلى" دەپىلەتتى. قاراغۇجىدا يەنە خىلى چوڭ قەغەز زاۋۇتىمۇ قۇرۇلغان.

ئىدىقۇتلۇقلار ئۆز ئالدىغا ياغاچ مەتبەئە كەشىپ قىلغان. ھەرپلەر دانە - دانە كۋادرات ياغاچلارغا ئويۇلۇپ، ئاندىن قېلىپقا بىكىتىلىپ ئۈستىدىن رەڭ سۈرتۈلۈپ خىلمۇ خىل رەڭلىك كىتابلار بېسىلاتتى. مۇشۇنداق مەتبەئە ھەرپلىرىدىن چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئېلىپ كەتكەنلىرى 100 مىڭدىن ئارتۇق (4).

ئەينى زاماندىكى ئىدىقۇت مائارىپى توغرىلىق ئاتاقلىق سەيياھ ۋاڭ يەندى (939 - 1006 - يىللار) ئۆزىنىڭ "ئاستانە خاتىرىلىرى" ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: "ئىدىقۇتتا كەسپىي مۇئەللىملەر بار ئىكەن، ئۇيغۇرلار شېئىر ۋە قوشاققا خۇشتار ئىكەن. ئۇلار ئۆز يېزىقىنى كۈندىلىك ئېھتىياج ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى تۈرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، كىتابلارنى يېزىشقىمۇ ئىشلىتىدىكەن، ئۇ يەردە ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلارنى كۆردۈم...".

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئانا تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغداپ قالغانىدى. ئۇلار مەنسەپ ناملىرىنى ئاتاشتا ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. مەسىلەن: ئۇلار "قاغان" سۆزىنى ئۇزاققىچە قوللاندى. بۇ سۆز ھوكۇمران، ئىمپېراتور، خان مەنىلىرىدە بولۇپ، ھون، تۈرك ۋە سىيانپىلارمۇ بۇ سۆزنى ئورتاق ئىشلەتكەن، ھازىرقى زاماندا بۇ ئاتالغۇ - ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۆلىنىدىغان ھۆرمەت قوشۇمچىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن، قازاقلاردا ئومەرقان، تىلەۋقان، ئۇيغۇرلاردا ئابدۇكەرىمخان، قادىرخان دېگەنلەردەك. "ئىدىقۇت" سۆزى - بەختكە يېتەكلىگۈچى دىگەن بولىدۇ. "قۇت" سۆزى ھازىرمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: "قۇتلۇق بولسۇن"، "ساڭا بۇ مال قۇت ئەتسۇن، قۇتاپ قالسۇن" دىگەندەك.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 9 - 13 - ئەسىرلەر) دەۋرىدە ئىدىقۇت مائارىپى نۇرغۇن تىلشۇناسلارنى، كۆپ تىللاردىن خەۋەردار تەرجىمانلارنى، ئابروپىلۇق ئوقۇتقۇچىلارنى، مەرىپەتلىك

ئەدىب - شائىرلارنى، دراماتورگلارنى، بوغالتىر - ھىساباتچىلارنى، تېۋىپ - دوختۇرلارنى يىتشتۈرگەندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە: سىڭقۇ سەلى (بۇ ھەقتە كەينىكى بابىمىزدا مەخسۇس توختىلىمىز)، ئاتاقلىق ئەدىب ۋە تەرجىمان پىرتانراكىشت، مائارىپچى، يازغۇچى، داستانچى ئاپىرىنچۇرىتىكىن، "ھېكمەتلەر پەزىلىتى" نىڭ ئاپتورى، دىداكتىك شائىر كىكى، شائىر چىنۇيا توتۇڭ، شائىر قالىم كەيشى، شائىر ئاتساڭ، كولتارقان، ئاسىم توتۇڭ، قارۇنداز قاتارلىقلار بار.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى: قوچۇ (ئىدىقۇت) خانلىقى دەۋرىدە پۈتكۈل مائارىپ ئىدىپئولوگىيىسى ئۈستىدە ھەرخىل دىنىي ئەقىدىلەر ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. بىراق، ئۇ ئومۇمىي خەلق ئەدەبىياتى ۋە مائارىپ ئۈچۈن ئىيتقاندا قىسمەن رامكىدىنلا ئىبارەت. ئۇنىڭ تەكتىدە خەلقنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش رېئاللىقى، تارىخى ۋە مەدەنىي - مائارىپى يەنىلا كۈچلۈك ئەكس ئىتىپ تۇراتتى. بۇنىڭغا مەشھۇر "ئوغۇزنامە" قىسسىسى تەخمىنەن تولۇق ئىسپات بولالايدۇ. "ئوغۇزنامە" ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى ھايات تارىخى، دۇنيا قارىشى، ئىجتىمائىي ئۆرپ - ئادەتلىرى، پەزىلەتلىرى ۋە جەڭگىۋارلىق خىسلەتلىرىنى تونۇشتۇرىدىغان قىسقا ۋە ئۇنۋېرسال دەرسلىك قوللانمىدۇر.

ئىزاھاتلار:

- (1) ئاكا - ئۇكا كەلىرى (528 - 968 كەلىرى) ۋە مەتۇدى (728 - 588 مەتۇدى) مىلادىنىڭ 855 - يىلى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بۇلغارىيىدە تۇنجى رۇس - سلاۋيان يېزىقىنى كەشىپ قىلىپ بەرگەن. سلاۋيانلار بۇ كۈننى ھەر يىلى خاتىرىلەپ تۇرىدۇ.
- (2) نىستۇرى (401 - 451 - يىللار) - خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مەزھىبى بولغان نىستۇرى ئەقىدىسىنى تەسىس قىلغۇچى. راھىب ئارابان 635 - يىلى ئىدىقۇتقا كىلىپ بۇ دىننى تەرغىب قىلغان.
- (3) زارا ئوستىر - (مىلادىدىن 8 ئەسىر بۇرۇن ئوتكەن) ئۇستا دوختۇر ۋە شائىر، زەردەشت دىنىنىڭ ئەۋلىياسى.
- (4) پىرتانراكىشت تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇ دراما 9 - ، 10 - ئەسىرلەردە باشبالىق قاتارلىق قوچۇ شەھەرلىرىدە سەھنىدە ئوينالغان. بۇنىڭدىن ئىلگىرى قەدىمقى كۇسەن (كۇچا) نىڭ "ئەجدىھا ئويۇنى"، "سۇمۇچ ئويۇنى" قاتارلىق ئوچۇق سەھنە ئويۇنلىرىمۇ دراما ۋە كومېدىيە شەكلىنى ئالغان ئويۇنلار ئىدى.

- (5) 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا روسسىيلىك ئولدىنبۇرگ تۇرپانغا كىلىپ، ياغاچ مەتبەئەگە (كەلاگەرۇفى) ھەرىپلىرىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇقراقىنى ئېلىپ كىتىپ، موسكۋا مۇزىيىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسى تاكى گېرمانىيە ئالىمى ئىنوگىن كودىنبورگ

كەشىپ قىلغان مىتال ھەرىپلىك ئىلغار مەتبەئە تېخنىكىسى ئىشلىتىلگۈچىلىك (15 - ئەسىرگىچە) دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئىدىقۇت مائارىپى، نەشرىياتچىلىقنىڭ خىلى زور كۆلەمدە راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

4- باب

مەخمۇت قەشقەرى تىلشۇناسلىقنىڭ تۇنجى ئۇستازى، جاھان تۈركۈلوگىيە پېنىگە ئاساس سالغۇچى بۈيۈك ئۇستازدۇر. "تۈركىي تىللار دىۋانى" دىن ئىبارەت بۇ كاتتا قامۇس ئىنتايىن كەڭ ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدا ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، ئادەم فىزىئولوگىيىسى، تۇرمۇش، يىمەك - ئىچمەك، كىيىم - كىچەك، قورال - سايمان، ھايۋانات، تاش - مەدەن، تاغ - دەريا، قاتناش ساۋاتلىرى، ماقال - تەمسىللەر، تارىخىي رىۋايەتلەر، كىشىلەرنىڭ ئورپ - ئادەتلىرى قاتارلىقلارغىچە كەڭ مەلۇمات بىرىلگەن. بىز يەنە "دىۋان" غا كىرگۈزۈلگەن ئەقلىيە سۆزلەر، شېئىر - قوشاق، تەمسىللەر ئارقىلىق بۇ بۈيۈك ئالىمنىڭ مەرىپەت ئىدىيىسىنى، دىداكتىك كۆز قارىشىنىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز. بۇ ھەقتە بىز "دىۋان" دىن بىرنەچچە نەمۇنە كۆرسەتسەك كۇپايە:

— قۇت بەلگىسى بىلىك.

(بەخت - سائادەت بەلگىسى بىلىمدۇر).

— ئەرمۈگە بولۇت يۈك بولۇر.

(ھورۇنغا بولۇتمۇ يۈك بولۇر).

مەرىپەتلىك قوشاقلار ۋە پەندى - نەسىھەتلەر:

— ئوغلۇم ساڭا نەسىھەت:

پەزىلەتنى مىراس قىل؛

بىلىملىككە يېقىنلاش،

دائىم ئۆنى ئۇستاز قىل.

— مەندىن نەسىھەت ئوغلۇم پەزىلەت يارات،

ئەلدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ ئىلىمىڭنى تارات.

— كۆپلىگەن پەزىلەت ئىگىلىرى ۋە بىلىمى تاغدەك دانالار ئالەمدىن كەتتى. ئۇلارنىڭ بىباھا سۆز -

ھىكمەتلىرى ھېلىمۇ دىلىمنى يورۇتۇپ تۇرىدۇ.

— بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلە، سۆزىگە ئاشىق بول، ئۇلارنىڭ پەزىلىتىنى ئۈگەن، ئەمەلىيىتىگە دىمۇ شۇنداق بول.

— ئىلىم - ھىكمەت ئىزدە؛ لېكىن مەغرۇرلانما، نادانلار ماختىنار، سىناقلاردا مات بولار.

— مەرىپەت سۆيگۈچى ھەرگىز مال - دۇنياغا خىرىسلىق قىلمايدۇ.

" تۈركىي تىللار دىۋانى " دا پەزىلەتلىك بولۇش، ئەمگەك سۆيۈش، ۋاپالىق بولۇش، جاسارەتلىك بولۇش توغرىسىدىكى تەلىم - تەربىيە ئىدىيىلىرىمۇ قەدىمقى ماقال - تەمسىللەر، قەدىمقى قوشاقلار ئارقىلىق نۇرغۇن سىڭدۇرۇلگەن.

مەسىلەن:

- ئەمگەك ئەكىندە قالماي (ئەمگەك بوشقا كەتمەيدۇ).
- ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز پالۋان سەپ يارالماس.
- كىڭەشلىك ئىش ئوڭشىلار، كىڭەشسىز ئىش بۇزۇلار.
- تۈگىمەندە تۇغۇلغان چاشقان ھاۋانىڭ گۈلدۈرىدىن قورقماس.
- ياقىسىدىكىنى يالايمەن دەپ، قولىدىكى تاۋىقىدىن ئايرىلىپتۇ.
- كۆسەي ئۇزۇن بولسا قول كويمەس.
- ئۆي بولىدىغان كالا موزاي چىغدا بىلىنىدۇ.
- ھاجەتمەن مېھمان ئالدىڭغا كەلسە، سەن ئۇنى كۈتكۈزمە، تەييار ئېشىڭنى ئالدىڭغا كەلتۈر.
- مېھماننى ئىززەتلە، داڭقىڭنى ئەلگە ياپسۇن.
- بىخىل - پەسكەش، يارىماس ئادەم - مال - دۇنيانىڭ ساقچىسى، ئۆيىمەي - ئىچمەي يىغىدۇ، ئاخىر ئۆزىگە قالىدۇ.

3. ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى يۈسۈپ ھاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ ھاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى - " قۇتادغۇبىلىك " داستانى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. يۈسۈپ ھاس ھاجىپ قاراخانىلار مائارىپىنىڭ تازا گۈللەنگەن ۋە ئۆزى ئوردىدا خاس ھاجىپلىق (ئوردا ۋەزىرلىك) ۋەزىپىسىگە تىخى قويۇلمىغان مەزگىللەر (1609 - 1070 - يىللار) دا مەشھۇر " قۇتادغۇبىلىك " داستانىنى يازغان ۋە ئۇنى بۇغرا قاراخان ئەبۇئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان. بۇ كاتتا ئەسەرنى يازغان چاغدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ خىلى ياشنىپ قالغانىدى. داستانغا قىستۇرۇپ كەتكەن توۋەندىكى ئىزاھلاردىن بۇ نۇقتا مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ:

"... نۇرلۇق باھار پەسلىدەك چىچەكلىك ئىدىم، غازاڭلارمۇ چۈشتى، ھەممە قۇرۇدى. قېيىندەك مۇستەھكەم، ئوقتەك تۇز ئىدىم، يادەك ئەگرى بولۇپ، مۇكچىيىپ قالدى..."

قۇتادغۇبىلىك 82 باب، 6444 بەيت، 13 مىڭ 288 مىسرادىن قۇرۇلغان چوڭ ھەجىملىك دىداكتىك داستان. بۇ كاتتا ئەسەر پەلسەپە، تارىخشۇناسلىق، دۆلەت - قانۇن، (ھوقۇقشۇناسلىق)،

جەمئىيەتشۇناسلىق، مائارىپ، تىبابەت، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ماتىماتىكا، ئاسترونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل - ئەدەبىيات ۋە ھەربىي ئىلىم قاتارلىق ئۇنىۋېرسال مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەسەرنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىغا ئىلىم - مەرىپەت مەدھىيىسى سىڭدۇرۇلگەن. بۇ نۇقتا ئەسەرنىڭ نامىدىنلا ئىنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. "قۇتادغۇبىلىك" - بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

"قۇتادغۇبىلىك" نىڭ شۆھرىتى ئۆز زامانىسىدا ھەر تەرەپكە داڭ كەتكەن. ھەرقايسى ئەل كىشىلىرى ئۇنى ئۇلۇغلاپ ھەرخىل ناملارنى بەرگەن. بەزى شەرق ئەللىرى ئۇنىڭغا "زىننەتۇل ئۇمرا" (ئەمىرلەر زىننىتى) دەپ نام بەرسە، ئىرانلىقلار "شاھنامەئى تۈرك" (تۈركلەر شاھنامىسى) ياكى بەزىلەر "پەندىنامەئى تۈرك" (تۈركلەر نەسىھەتنامىسى) دەپ نام بەرگەن.

"قۇتادغۇبىلىك" نىڭ پۈتۈن مەزمۇنى تۆت مۇھىم شەخسنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى كۈنتۈغدى (پادىشاھ - ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى)؛ ئىككىنچىسى ئايتولدى (ۋەزىر - بەخت - سائادەت سىمۋولى)، ئۈچىنچىسى ئۈگدۈلمىش (ۋەزىرنىڭ ئوغلى - ئەقىل - ئىدراك سىمۋولى)؛ تۆتىنچىسى ئودغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى - قانائەتلىك سىمۋولى) بولۇپ، ئەسەرنىڭ پۈتۈن ماھىيىتى مۇشۇ تۆت شەخسنىڭ مۇنازىرە كۈرەشلىرى ئارقىلىق ئېچىپ بىرىلىدۇ. بىلىم، ئادالەت، پەزىلەت ۋە چىدام - غەيرەت خىسلەتلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ گۈزەل غايىسى ھېسابلىنىدۇ. تەلىم - تەربىيىنىڭ تۈپ مەقسىتى ئادەملەرنى ئاشۇ غايە بىلەن يېتىلدۈرۈپ بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرۈشنى نىشان قىلىدۇ.

تۆۋەندە بىز "قۇتادغۇبىلىك" نىڭ مائارىپ ئىدىيىسى توغرىسىدا بىر قانچە مىسال كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

- بىلىمنى ئۇلۇغ، ئەقىل - ئىدراكنى بۈيۈك بىل، بۇ ئىككىسى ئىنسان مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.
- بىلىمنى نىكىمىشقا بىلىم دىگەنلىكنىڭ مەنىسىنى بىل. چۈنكى، بىلىم ئىگىسىدىن كىسەل يىراقلىشىدۇ؛ بىلىم - مەشئەلدۇر، مەشئەل يورۇسا كىشى كىچىدىمۇ يولدىن ئازمايدۇ.
- ئىشىڭنى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر بىلەن ئىشلە؛ زامانەڭنى بىلىم بىلەن مۇستەھكەملە.
- بىلىم ئال، ئۆزۈڭگە تۆردىن ئورۇن ھازىرلا، ھەرقانچە بىلىسەڭمۇ يەنە ئۈگەن، يەنە ئۆزدەن؛ قارىغىنكى، بىلىملىك كىشىلەر سورا، سورا، ئۆز تىلەكلىرىگە يېتىشكەن.
- ئادەم بەربىر ئۆلىدۇ؛ بىلىم ئىگىلىرىنىڭ سۆزى ئۆلمەيدۇ.
- ئىككى نەرسە بىلەن ئادەم قىرمايدۇ: بىرى بىلىم، بىرى پەزىلەتلىك سوز.
- ئەي ئوغۇل، مەندىن ساڭا ئالتۇن، كۈمۈش قالسىمۇ، سەن ئۇنى مەندىن ساڭا قالغان مەرىپەتكە تەڭ كۆرمە.

- كىشى بىلەن كىشى ئوتتۇرىسىدا پەرق كۆپ، ئەڭ چوڭ پەرق بىلىمدە.

— ئالەمدىكى ھەممە ياخشىلىق بىلىمدىن كىلىدۇ، بىلىم بىلەن كىشىلەر ئاسمانغا يول ئاچالايدۇ.
— بىلىم ئەھلى ئۆز بىلىمى بىلەن كىشىلەرگە مەرىپەت چاچمىسا، ئۇنىڭ بىلىمى نۇرسىز قالىدۇ.
— جاھان تۇتقۇچى ئەر پاراسەتلىك بولسا جاھان مۇستەھكەم بولىدۇ؛ بىلىملىك بولسا، مەملىكىتى كۈچلۈك بولىدۇ. مۇشۇ ئىككىسى بىرلەشكەن كىشى كامالەت تاپىدۇ. كامىل كىشى ھەممە نىئەتكە ئىگە بولىدۇ.

پەزىلەت توغرىسىدا:

— سەممىيەت ئىنساننى يۈكسەلدۈرىدۇ، ئىنسان ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتىرىدۇ.
— كىشىگە ئادىل بول، ئادىل كىشىنىڭ ھەر بىر پەيتى بەختلىك بولالايدۇ.
— نەپسانىيەت ئۇچۇن ئۆزۈڭنى ئوتقا ئاتما، ھاۋايى - ھەۋەستىن بۇلغانما.
— ئاچكۆز كىشىلەرگە ئىش تاپشۇرما، ۋاپاسىز كىشىلەرگە ئاش - تاماق بەرمە.
— دۇنيا بىر تىرىلغۇ ئېتىزدۇر. ئەمگەك بىلەن دان تىرىساڭ، ھايات ئۇرۇغى ئالسەن.
— قوپال سوزنى تىلىڭدىن چىقارما، قوپال تىل يالقۇنچىغان ئوت.
— ھارامغا ئارىلاشما، ئۆكتەم بولما، ئۆچ ئالما.
— ھاراق ئىچمە، پىتنە - پاساتتىن نىرى قاچ!
— مەنسەپ ئىگىسى بىلىملىك، دانا، كۆزى توق، كۆڭلى كۆكسى كەڭ بولۇشى لازىم.
— ئاچكۆز تويمايدۇ، ئۇنىڭ نەپسىگە دۇنيانىڭ ئاش - تامىقى يېتىشمەيدۇ.
— يالغانچى ۋاپاسىز كىلىدۇ، ۋاپاسىز كىشى خەلققە بەخت كەلتۈرمەيدۇ.
— مەنسەپدارنىڭ مەجەزى تەرسا بولسا، ئىش تەتۈرگە ماڭىدۇ، خوشاللىقى قايغۇغا ئايلىنىدۇ.
"قۇتادغۇبىلىك" داستانىدا ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىدىن بىرى بولغان ھاراق - شاراپنىڭ زىيىنى توغرۇلۇق تۆۋەندىكىدەك ئاگاھلاندۇرىدۇ:

... ئۇچىنچى، ھاراققا بولۇش مۇپتىلا،

بۇ ئەر ئومرى شەكسىز كىتەر بوشتىلا.

ھاراق ئىچسە ئالىم ئىلىمىسىز بولۇر،

ئىلىملىك مەست بولسا نېمىلەر قىلۇر؟

بىز بۇ يەردە ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئالىمىزكى، "قۇتادغۇبىلىك" ئىچىدە باشتىن - ئاياغ ئىزچىل سىڭدۇرۇلگەن "بىلىم - كۈچ؛ بىلىم - بەخت قورالى؛ بىلىم - ئىنسان قەدىر - قىممىتىنىڭ ئۇلى..." دىن ئىبارەت خىتابلار مەڭگۈ ئۆلمەس ھەقىقەتتۇر. مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىدە كىشىلەرگە بالىلىق مەزگىلىدىن باشلاپ ئەقلىي تەربىيە، ئەخلاقىي تەربىيە، جىسمانىي تەربىيە، ھۈنەر - ماھارەت تەربىيىسى، گۈزەللىك تەربىيىسى قاتارلىق ئەتراپلىق تەلىم - تەربىيە بىرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكرار تەۋسىيە قىلىدۇ. مانا بۇلار ئەسەردە باشتىن - ئاخىرغىچە چاقناپ تۇرىدىغان پارلاق ئىدىيىدۇر.

ئەسەردە يەنە دولەتنى ئىلىم - پەن بىلەن باشقۇرۇش، دولەت ۋە جامائەت ئىشلىرىغا قابىل، بىلىملىك ۋە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى قويۇش، بىلىم ئەھلىنى سويۇش، ئىلمىي ئىجادىيەتكە كەڭ مەدەت بېرىشنى تەكرار جىكىلەيدۇ، مەرىپەتشۇناسلىققا ئائىت بۇ ئۇلۇغۋار تەشەببۇسلار ھازىرمۇ رەئال قىممەتكە ئىگە. " قۇتادغۇبىلىك " داستاندا مۇئەللىپ يەنە ئىجتىمائىي تەبىقىلەر، ئىجتىمائىي ھايات، مالىيە - ئىقتىساد، خارىجى ئىشلار، ھەربىي ئىشلار، سىياسىي خىزمەت، قەھرىمانلىق جاسارىتى، " مۇكاپات ۋە جازا " ھەمدە قانۇنشۇناسلىق قاتارلىق كەڭ مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ چوڭقۇر تەھلىل ئېلىپ بارىدۇ. ئەسەرنىڭ نەزمە يەشمىسى ئاساسىدا يۇقىرىقى مەزمۇنلارغا ئالاقىدار بىر قىسىم مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

ھاۋايى - ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك توغرىسىدا:

ھەۋەسنى ئەقىل بىرلە باسقۇن ئۇتۇپ،

بىلىم بىرلە يانچىغىن نەپسىڭنى تۇتۇپ.

تۈزۈلمەس تىلەسەك، ھەۋەس بويىنىن كەس،

تۈزۈلۈر ئەگرىلىك گەر ئولسە ھەۋەس.

ئۆزۈمچىلىك - مەنمەنچىلىكنىڭ ئاقىۋىتى ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا:

ئەغىر يۈك كىشىگە ئۈزەمچىل قىلىق،

ئۈزەمچىل قىلىققا ئوق ئات، قارشى چىق.

ياغى قىلىمغاننى شۇ قىلىق قىلار،

ياغدىن بۇ ياغى نەچۈك پەرقلق؟

ئەقىل - ئىدراك، پاراسەت ۋە بىلىمنىڭ ئۇلۇغلۇقى توغرىسىدا:

بىلىم بايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان،

قاراقچى ۋە ئوغرى ئالمايدىغان.

ئەقىلدىن بۆلەككە ھورمەت بولمىغاي،

ئەقىلسىز ئادەم ئۇ، بىر ئوچۇملا لاي.

ئەقىل كىمدە بولسا بولۇر ئۇ ئېسىل،

بىلىم كىمدە بولسا بولۇر خان ئۇ، بىل.

ئەقىل بىر چىراغدۇر، كۆزى يوققا كۆز،
ئۆلۈك تەنگە جان ئول، گاچا تىلغا سوز.

كىچىك پېشىللىقنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە تەكەببۇرلۇقنىڭ يامانلىقى توغرىسىدا:

كىچىك پېشىل ئۇلۇغلۇق - سۈرەركۆپ زامان،
تەكەببۇرغا تەگمەس ئۇلۇغلۇق ھامان.
سۆيۈك ئەل ئىچىرە كىچىك دىل كىشى،
سۆيۈلمەس تەكەببۇر، يىرىك دىل كىشى.
مەنسەپدارلارنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدا
كۆزى توق، ھايالىق، نازۇكلۇق كەرەك،
تۈمەن ھىل بىلىم ۋە زەرەكلىك كىرەك.
دىلى بولسۇن ھەممە كىشىگە كىچىك،
تىلى بولسۇن يۇمشاق، شەكەردەك چۇچىك.
ئەگەر بولسا بەگلەر زالىم ھەم يامان،
چىقار ئىشلار تۈز يولدىن ھامان.

بىلىمنى ۋە بىلىم ئەھلىنى قەدىرلەش توغرىسىدا:

يوق بولسا جاھاندا ھەكم - ئىلىملىك،
تىرىپ، ئۇنىمەس ئەردى يەردە يىگۈلۈك.
ئۇلار ئىلمى بولسا جاھاندا چىراغ،
يول ئازماس كىچىدە يورۇسا چىراغ.
قاتتىق سۆي ئۇلارنى قەدىرلە سوزىن،
تولا ياكى ئازدۇر ئۆگەن ئۇلار بىلگىنىن.
ئۇلار قوي پادىسى ئىچىرە سەركىدۇر،
ئۇ باشلاپ ماڭسا قوي تۈز يولغا يۇرۇر.

پەرزەنتلەرگە تەلىم - تەربىيە بىرىشتە ئاتا ئانىنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى توغرىسىدا:

تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز - ئوغۇل،

ئاڭا تەربىيىچى سەن ئوزۇڭلا بول.

ئوغۇل - قىز خۇي - پەيلى بولسا يامان،

يامان قىلغان ئاتا - ئانا ئۇلارنى ھامان.

ئۇياتلىق ۋە نومۇس پەزىلەتلىرى توغرىسىدا

كىشىنىڭ سەرخىلى ئۇياتلىق كىشى،

ئۇياتلىق كىشىدۇر كىشىلەر بەشى.

ئۇياتلىق كىشىگە پۈتۈن ئىشنى بەر،

ئۇياتلىق جاھالەت ئىشىگىن ئەتەر.

ئۇياتسىز - نومۇسىز كىشىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا:

ئۇياتسىز كىشىدۇر كىشى رەزىلى،

دۇرۇست سۆز سۆزلىمەس ئۇياتسىز تىلى.

بىر گۆشىنى سۆڭەكتۈر ئۇياتسىز يۈزى،

ئەتىلىمەس توشۇكتۇر ئۇياتسىز كۆزى.

تىل - سۆزنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدا

ئۆزۈڭنى كۈزەت بەك، ياخشى سۆزلىگىل،

سورالغاندا سۆزلە، يەنە قىسقا قىل.

كۆپ ئاڭلا بۇ سۆزنى تولا سۆزلىمە،

بىلىم بىرلە سۆز تۇز، ئىشلەتكىن ئەقىل.

كۆيەر ئوتقا ئوخشار كىرەكسىز سۆزۈڭ.

ئېغىزدىن چىقارما كۆيەر سەن ئوزۇڭ.

ئاچكۆز - ھىيانەتچىلەر توغرىسىدا

خىيانەت قەيەرگە گەر باسسا ئاياغ،
قاچار پايدىلىق ئىش ھەممىسى يىراق.
خىيانەتچى نەگە قول سۇنسا ئەگەر،
دېڭىزمۇ سۇسىزلار، قۇرۇپ كەتەر يەر.

شەخسىيەتچى، چېقىمچى ۋە پىتنە - پاساتچىلارنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا:

قېتىلما ئىككى خىل ئەگەر، يىراق تۇر،
قېتىلساڭ كۆرەرسەن چاتاق چىقىرۇر.
بىرىدۇ چېقىمچى، پىتنە - پاساتچى،
بىرى ئىككى يۈزلۈك شەخسىيەتچى.

ئادىل قانۇن ۋە قانۇننىڭ ئادالەتلىكى توغرىسىدا

ئادىل قانۇن كۆكتە - بىر تۇۋرۇك ئىرۇر،
ئۇ قانۇن بۇزۇلسا، ئاسمان يىقىلۇر.
يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات ئاسماننى بۇزاتتى خۇدا.
قىلىپ ئادالەت بىلەن ھەر ئىشتىن،
ئايرىماي بەگ ياقۇل دەپ ھىچكىشىن.
ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.
زالىم بەگ سۈرەلمەس بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلق ئۇنىڭ زۇلمىنى.
ئەل ئارتار، قانۇن بىرلە تۈزۈلۈر جاھان،
زۇلۇم بىرلە خوراپ ئەل، بۇزۇلۇر زامان.

4. ئەدىب ئەھمەتنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى

ئەدىب ئەھمەت قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغان ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچى، شائىر ۋە

زامانىسىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ئىدى. ئۇنىڭ " ئەتەبەتۇل ھەقايق " (ھەقىقەتلەر بوسۇغۇسى) ناملىق دېداكتىك ئەسىرى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

" ئەتەبەتۇل ھەقايق " - جەمئىي 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان، باي پېداگوگىكىلىق مەزمۇنغا ئىگە داستان، ئەسەرنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى قىسقا مىساللار بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

بىلىم - مەرىپەت توغرىسىدا:

— بىلىملىك كىشى قىممەتلىك دىنار (ئالتۇن - تىللا)؛ بىلىمسىز نادان - قىممىتى يوق ياماق، پاخال.

— ئىنساننىڭ زىننىتى - ئەقىل.

— بىر بىلىملىك مىڭ نادانغا تەڭ.

— تۇرلۇك - تۈمەن ئىشلاردا ناداننىڭ كۆرگۈلۈكى پۇشايمان؛ ئۇنىڭغا پۇشايماندىن ئۆزگە قىسمەت يوق.

پەزىلەت توغرىسىدا:

— ئەدەب - ئەخلاقنىڭ بېشى - تىل.

— كىشىنى تىل بىلەن ئازابلىما، بىلگىنىكى، تىغ يارىسى ساقىيىدۇ، تىل يارىسى ساقايمايدۇ.

— كىشىگە ھەر ئىش كەلسە تىلدىن كىلىدۇ، ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ تىلدىن ئايان بولىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە يەنە رەشىد بىننى قەشقەرى (1083 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئىمامدىن قەشقەرى (11 - ئەسىر) قاتارلىق مەشھۇر تىببىي ئۇستازلار ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئىمامدىن قەشقەرى يازغان " شەرىھى ئەلقانۇن " ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ نوپۇزلۇق دەستۇرى ئىدى.

1216 - يىللىرى چىڭگىزخاننىڭ بېسىمىدىن غەربكە قاچقان قىتانلارنىڭ سەركەردىسى كۈچلۈك نۇرغۇن لەشكەرلىرى بىلەن قاراخانىلار زېمىنىغا بېسىپ كىرىپ ۋەھشىيلەرچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. نۇرغۇن ئالىملار دارغا ئېسىلدى. مەكتەپ، مەدرىسە كۆيدۈرۈۋېتىلدى. كىتاب ۋە قوليازىملارنى يىغىپ گۈلخان ياقىتى. داڭلىق ئالىم ۋە مەرىپەتچى ئەللامە ئالائىدىن مۇھەممەت خوتەنى 3000 ئوقۇغۇچىسى بىلەن بىللە ھازىرقى يۇرتخان كەنتى (6) دە تىرىك كۆمۈۋەتلىگەندى، خوتەننى " شەھىدانى خوتەن " دەپ ئاتاش ئەنە شۇ قانلىق تارىخنىڭ بىۋاسىتە يادنامىسى.

ئىزاھاتلار:

(1) " خەلق گەزىتى " 1983 - يىل 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى سانى 7 - بەت.

(2) ئەينى زاماندا ئەرەب ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئورتاق تىلى ھىسابلىناتتى.

(3) ئوپال قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 45 كىلومەتىر كىلىدىغان يەرگە جايلاشقان ۋە پامىر ئىتىكىدىن ئورۇن ئالغان، ھاۋاسى ساپ، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي.

(4) ئالىمنىڭ ئانىسى بۇيى رابىيە ئۆز زامانىسىدا ئوقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى. مەھمۇت قەشقەرنىڭ

يىتىلىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. مەخمۇت قەشقەرنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەت ۋە بوۋىسى مۇھەممەت بىننى يۈسۈپمۇ زامانىسىدا ئاتاقلىق كىشىلەر ئىدى. ئانا تەرەپ بوۋىسى سەيپىدىن تىخىمۇ بىلىملىك كىشى ئىدى.

(5) مەخمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1118 - يىلى ئوپالدا " مەدرىسەئى مەھمۇدىيە " ناملىق يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپ تەشكىل قىلىپ، ئۆزى سەككىز يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىنى تاكى ۋاپات بولغۇچە داۋاملاشتۇرغان. مەخمۇت قەشقەرى 1126 - يىلى 97 يېشىدا ئانا يۇرتى ئوپالدا ۋاپات بولغان.

(6) بۇ جايدا ھازىرمۇ " ئەللامە شەھىتلىكى " دىگەن مازار بار. ئۇ قەدىمقى شەھەر خارابىسى " يۇرتخان " بىلەن تۇتۇشىپ تۇرىدۇ.

5- باب ئوتتۇرا ئەسىردە قەشقەر مەركەز قىلىنغان ئۇيغۇر مائارىپى

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى ئۇرخۇن، شامان ۋە مانى دەۋرى (552 - 844 - يىللار)، ئىدىقۇت مائارىپى دەۋرى (850 - 1250 - يىللار) ۋە بۇددىزم مائارىپى دەۋرى (75 - 992 - يىللار) جەريانلىرىدىن ئۆتۈپ، كىيىن قەشقەر مەركەز قىلىنغان قاراخانىلارنىڭ ئىسلامىيەت مائارىپى دەۋرى (870 - 1211 - يىللار) غا قەدەم قويدى. بۇ دەۋردىكى مائارىپ ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا زور شۆھرەت قازانغانىدى.

يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مائارىپىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن باشقا دىنىي ئېتىقادلار تارىم ۋادىسىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، ئىسلامىيەت مائارىپى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى ۋە ئىنتايىن تىز راۋاجلاندى.

ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ بىلىم - مەرىپەت ئىشلىرى تازا گۈللەنگەن مەزگىللىرىدە بىرلا باغدات شەھىرىدە 30 ئالىي بىلىم يۇرتى، 36 ھۆكۈمەت كۈتۈپخانىسى بار ئىدى. مىلادىنىڭ 830 - يىلى بۇ يەردە چوڭ كۈلەمدىكى ئىلمىي ھېكمەت مۇزېيى (بەيت ئال ھىكمە) تەسىس قىلىندى. ئۇ ئەينى زاماندىكى ئەڭ ئاتاقلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىدى. بۇ ئاكادېمىيىنىڭ بىرىنچى باشلىقى ھۈنەيىي ئىشاق (809 - 837 - يىللىرى باغدات ئاكادېمىيىسىگە رەئىسلىك قىلغان) ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بىرلىكتە يۇناننىڭ قەدىمقى كلاسسىك پەلسەپە ئەسەرلىرىنى ئەربىچىگە تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە 500 دىناردىن ئالتۇن بىرىلگەن؛ كىيىن ئۇلارغا يەنە تەرجىمە ئورگىنالى قېلىنلىقىدا ساپ ئالتۇن مۇكاپات قىلىنغان. بۇ دەۋر ئىسلامىيەت مائارىپىنىڭ ئالەمشۇمۇل شۆھرەت قازانغان ئالتۇن دەۋرى ھېسابلىناتتى. ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇتەپەككۇر ۋە داڭلىق ئالىملاردىن

مەدرىسمىن مۇسا خارەزمى (750 - 847)، ئەبۇنەسر فارابى (870 - 950)، ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا (980 - 1037) ۋە ئەبۇرەيھان بىرونى (972 - 1049) قاتارلىق ئالىملار ئەنە شۇ دەۋر مائارىپىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

مىلادىنىڭ 950 - يىلى ئۇبۇلەسەن سەيدى ھاۋەم، سەيدى جالالىدىن باغدادى ئىسىملىك ئىككى چوڭ ئالىم ئوردۇكەنت (قەشقەر) كە كىلىپ، ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مائارىپىغا ئاساس سالدى. مەزكۇر ئىككى ئولىمانىڭ دالالىتى بىلەن مىلادىنىڭ 953 - يىلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىرىنچى بولۇپ ئىسلام ئىتىقادىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن كىيىن قەشقەر ئاھالىسىمۇ كەينى - كەينىدىن ئىسلام ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلدى. 24 يىللىق سوقۇش (997 - 1021 - يىللار) نەتىجىسىدە بۇددىزىمنىڭ جاھىل قورغىنى بولغان خوتەن خانى ياغلىقار يەڭىلىپ، پۈتۈن خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە بۇ يەرلەردە ئەرەب ئەلىپبەسى ئاساس قىلىنغان يىڭى يېزىق يۇرگۈزۈلدى.

"دىن - ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى تونۇش جەريانىدىكى مۇھىم ئىپادىلىرىنىڭ بىرى..." (1) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىنىي ئەتىقادى ۋە مائارىپ ئىدىئولوگىيىسىدە يۈز بەرگەن تارىخىي بۇرۇلۇشلارمۇ دەل دۇنيانى تونۇش ۋە ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىش پائالىيەت جەريانى بولدى.

ماۋزېدوڭ: "... بىز تارىخنى ئۇزۇن ۋە تەلەپپۇزىمىز، بىز كۆڭلۈرىمىزدىن تا سۇن جۇڭشەنگىچە بولغان پۈتۈن ئۆتمۈشنى يەكۈنلەپ، قىممەتلىك مىراسلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كىرەك..." دىگەنىدى.

جۇڭخۇئا مىللەتلىرىنىڭ بىر ئەزاسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مائارىپ مىراسلىرىغىمۇ ئەنە شۇ كاتەگورىيىگە كىرىدۇ. قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەر مەركەز قىلىنغان مائارىپ ئەنە شۇ پارلاق مىراسلىرىمىزنىڭ مۇھىم نامەيەندىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە ھەممە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر قۇرۇلغان. بولۇپمۇ قەشقەردە مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى - "مەدرىسە ئى ساجىئە" تەسىس قىلىنغانىدى، بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا داڭلىق ئالىملاردىن ھۈسەيىن ئىبىن خەلەپ، سەيدى جالالىدىن باغدادى، خوجا ياقۇپ سۇزۇكى، ھۈسەيىن پەيزۇللا، جامالىدىن قەشقەرى، رەشىدە ئىبىن ئەلى قەشقەرى، ئىمادىدىن قەشقەرى قاتارلىق نۇرغۇن نوپۇزلۇق ئالىملار مۇئەللىملىك قىلدى. "ساجىئە" بىلىم يۇرتىغا ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان ئالىملار، پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىر - يازغۇچىلار توپلىنىپ ئىلمىي مۇنازىرلەر ئېلىپ باراتتى.

"ساجىئە" بىلىم يۇرتىنىڭ دەرسلىكى ماتېماتىكا، يۇنان پەلسەپىسى، تىلشۇناسلىق، ئاسترونومىيە تىبابەتچىلىك ئىلمى، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي روھ ساھەلىرىگىچە كىڭەيدى. تۈرلۈك كاتەگورىيىلەر بويىچە نۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرى يېزىلدى. بۇ ئەسەرلەر ئەرەب ئەلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يىڭى يېزىقى بىلەن يېزىلاتتى (3 - جەدۋەلگە قاراڭ).

بىز توۋەندە قاراخانىلار مائارىپىنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان بىر قانچە ئالىملارنىڭ

پىداگوگىكىلىق ئىدىيىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1. ئېنسكلوپېدىيە ئالىم - ئەبۇنەسر فارابى

ئىلىم - پەن دۇنياسىدا ئارىستوتەلدىن كېيىن ئىككىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇر ئەبۇنەسر فارابى ھىجرىيىنىڭ 295 - يىلى (مىلادى 870 - يىلى) قاراخانىلارنىڭ يازلىق پەيتەختى بالاساغۇن رايونىنىڭ گۈزەل شەھىرى فاراب (ئوتتۇرا) دا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى مەدر شۇ جايدا ئەڭ ئابرويلۇق ۋە مەرىپەتپەرۋەر زات ئىدى. ئالىمنىڭ ئوسمۇرلۇك ۋە ياشلىق دەۋرى فاراب شەھىرىدە ئوتتى ۋە بۇ يەردە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپنى تۈگەتتى. كىچىكىدىنلا بىلىم خۇمار، تالانتلىق فارابى ئىلىم - پەننىڭ يۇقىرى چوققىسىغا چىقىشقا ئىنتىلەتتى. لىكىن ئۇ چاغدا فاراب شەھىرىدە ھەتتا بالاساغۇن رايونىدا ئۇنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرالايدىغان ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە بىلىملىك ئوقۇتقۇچىلار يىتەرلىك ئەمەس ئىدى. قەشقەردىكى "مەدرىسەئى ساجىئە" ئالىي مەكتىپى يىگىدىن تەسىس قىلىنغانىدى. شۇڭا ئۇ ئاشۇ دەۋردىكى ئىسلامىيەت مائارىپىنىڭ ئاتاقلىق مەركىزى - باغدات شەھىرىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇردى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا كىرىشتى. باغداتتىكى ئالىي مەرىپەت مۇھىتى بۇ تالانتلىق ياش ئالىمنىڭ بىلىم چوققىسىغا چىقىش ئارزۇسىغا كەڭ ئىشەنچ ئېچىپ بەردى. ئەبۇنەسر فارابى ئالدى بىلەن تىرىشىپ - تىرىشىپ پارس تىلى، ئەرەب تىلى، گېرەك ۋە لاتىن تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىدى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازالايدىغان، گېرەك تىلىدىكى پەلسەپە ۋە باشقا ئىلمىي ئەسەرلەرنى بىمالال چۈشىنەلەيدىغان سەۋىيىگە يەتتى. فارابى باغداتتا 40 يىلچە ئىلىم - پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەرياندا ئۇ بىرىنچى ئۇستاز دەپ شۆھرەت قازانغان يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتەلنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدى ۋە بۇ ئەسەرلەرگە قارىتا ئىجادىي تەپسىر (ئىزاھ) يازدى.

فارابى باغدات، ھىرات، ھەيران، مىسىر ۋە شام شەھەرلىرىدىكى ھىسابسىز مۇنبەرلەردە ئىلمىي لىكسىيە ئوقۇدى ۋە ئىلمىي مۇنازىرىلەرگە قاتنىشىپ، كۆپ ئۇستۇنلۇككە ئىرىشتى. ئەرەب ئالىمى ئەبۇبەكرى بەيھاق (994 - 1065 - يىللار) فارابى 20 خىلدىن ئارتۇق تىل بىلەتتى، دەپ يازغانىدى. فارابى ئىلىم - پەننىڭ تۈرلۈك كاتەگورىيىلىرى بويىچە 200 پارچىغا يېقىن ئەسەر يازدى. بۇ ئەسەرلەر پەلسەپە، لوگىكا، ماتېماتىكا، خىمىيە، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، مۇزىكا، سىياسىي تۈزۈم، پەزىلەت ۋە بەدىئىي ئەسەر نەزەرىيىلىرى قاتارلىق كەڭ ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھازىر مەلۇم بولغان فارابى ئەسەرلىرىنىڭ 119 خىل بېبلىوگرافىيىسى (ئىسمىلىكى) ئۇنىڭ ھەقىقەتەن ئېنسكلوپېدىيە ئۇلۇغ ئالىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بىرىدۇ.

كېيىنكى زامانلاردا ياۋروپالىقلار فارابى ئەسەرلىرىنى "ئەل فارابۇس" تەخەللۇسىدا گېرەك ۋە لاتىن

تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدى ۋە فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئېلىپ باردى. ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ھەللىكان فارابىنى "ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ئۇنىڭغا تەڭلىشەلەيدىغان ھېچكىم يوق" دەپ باھالىغانىدى. سامانىلار شاھى ناسىر سامانى فارابىنى "ئىككىنچى ئۇستاز" (ئارىستوتېلدىن كېيىن) دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىدى ۋە فارابى ئەسەرلىرىنى ئاشۇ تەخەللۇس بىلەن نەشر قىلدۇردى.

مەشھۇر قانۇنشۇناس ۋە مەنتىقشۇناس ئەل ئامادى (1156 - 1233) فارابىغا باھا بېرىپ مۇنداق يازغان: "فارابى ئەڭ كەمتەر ۋە كىچىك پېئىل زات ئىدى. مەنسەپ ۋە مال - دۇنيانى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى. ئۇ دەمەشىقتە بىر چوڭ باغقا قاراۋۇلچى بولۇپمۇ ئىشلىگەن. كىچىلىرى قاراۋۇل پانۇسلىرىنىڭ نۇرىدىن پايدىلىنىپ كىتاب كۆرەتتى ۋە يازاتتى. ئەنە شۇنداق ئىجتىھات قىلىپ ئۆگىنىپ ئاخىرى ئۆز زامانىسىنىڭ كاتتا ئەللامەسى مۇقامغا يەتكەن. فارابى پەلسەپە ئىلمى توغرىسىدا ئەڭ مۇكەممەل تەرىپ بەرگەن. ئۇ شۇنچە تولغان ئىلمىي ھېكمەت ئىگىسى بولسىمۇ يەنىلا مەغرۇرلۇقتىن خالى ئىدى.

6- باب چاغاتاي دەۋرىدە ئۇيغۇر مائارىپى

كېيىنرەك چىڭگىزخان ئېستىلاسى نەتىجىسىدە چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي (1179 - 1242 - يىللار) ئۆزىگە تەقسىم قىلىنغان زېمىنغا ئۇيغۇرلار رايونىنى قوشۇپ ئىدارە قىلدى. چاغاتاي ئولۇسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاشۇ دەۋرنى تارىخچىلار ئۇنىڭ نامى بىلەن "چاغاتاي دەۋرى" دەپ ئاتىدى. چاغاتاينىڭ پايتەختى ئالمىلىق (ھازىرقى ئىلى) بولۇپ، مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ۋە داڭلىق پېداگوگ سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ ئىبنى ئەبۇ يۇسۇپ سەككاكى (1160 - 1128 - يىللار) چاغاتاينىڭ ئىلمىي مەسلىھەتچىسى ئىدى. مەشھۇر دىپلومات ۋە سىياسەتچى قۇتبىدىن بولسا چاغاتاينىڭ باش دوختۇرى، تالانتلىق مائارىپچى ۋە يىزا ئىگىلىك ئىنژېنېرى ، مەسئۇتبەگ چاغاتاينىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى باش ۋالىسى ئىدى.

ئۇيغۇر ئالىمى سەككاكى ۋە مەسئۇتبەگنىڭ ئىجتىھات كورستىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مائارىپى مۇشۇ دەۋردە يەنە قايتىدىن گۈللەپ، ئىنتايىن زور تەرەققىي قىلدى. بۇ چاغدا ئالمىلىق، بۇخارا ۋە قەشقەر ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئىلىم - پەن مەركەزلىرىگە ئايلاندى. بولۇپمۇ مەسئۇتبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي - مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئىنتايىن زور ئەمگەك سىغدۇردى.

مەسئۇتبەگ نايمان - كىدانلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن قەشقەردىكى مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى "مەدرىسە ئى ساجىئە" نىڭ خارابىسى ئورنىدا مىلادىنىڭ 1260 - يىلى "مەسئۇدىيە" ناملىق

نوپۇزلۇق بىلىم يۇرتى ۋە ئۇنىڭ يېنىدا "سائادەت" ناملىق داڭلىق كۈتۈپخانا تەسىس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى قايتىدىن راۋاجلىنىپ، قەشقەر پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە "سانى بۇخارا" (ئىككىنچى بۇخارا) دىگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە بولدى.

مەسئۇتبەگ 1254 - يىلىدىن 1289 - يىللارغىچە ئۆزىنىڭ نامىدا ئاتالغان بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىغا شەخسەن ئۆزى بىۋاسىتە رىياسەتچىلىك قىلدى. مەسئۇتبەگنىڭ يېقىن دوستى - مەشھۇر ئالىم جامال قەرشى (1230 - يىلى تۇغۇلغان، "سۇرراھ" ناملىق يىرىك قامۇسىنىڭ ئاپتورى) "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ نوپۇزلۇق مۇددەررىسى (پروڧېسسور) ئىدى. ئۇ، "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنى تەربىيەلەپ مۇنداق يازىدۇ:

"... بۇ مەكتەپكە ھەممە ئىقلىمدىن ھەر يىلى مىڭلاپ ئوقۇغۇچى كىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز ئىلاھىي تەلىماتلا ئەمەس. بەلكى مۇھىمى ئارىستوتېل، سقرات، خارەزمى، فارابى، ئىبنى سىنا پەلسەپىلىرى... تەتقىق قىلىنىدۇ، ئەرەب، پارىس ۋە ئوردۇ قاتارلىق چەت ئەل تىللىرى ئوقۇلىدۇ" ("ساياھەت خاتىرىسى" - جامال قەرشى، 1273 - 1274 - يىللار).

"مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىدا ئۇنۋان ۋە مۇنتىزىم ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئوقۇش پۈتتۈرگۈچىلىك ئەسەر يازغانلارغا ئەللامە (ئاكادەمىك، دوكتور)، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلار مۇددەررىس (پروڧېسسور)، ئۈچىنچى دەرىجىلىكلەرگە بولسا موللا ياكى خەلپەت ئۇنۋانى بىرىلەتتى.

"مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر ئىچىدە نۇرغۇن زىيالىيلار چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى. ھەتتا خانىۋالىقتا ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلاي (1215 - 1294 - يىللار) نىڭ باش مىنىستىرى (باشبۇغ) لىكىدىكى بەزى خادىملارمۇ ئەنە شۇ مەكتەپتە ئوقۇغان.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر پىداگوگ ۋە تالانتلىق مەمۇرىيەت باشقۇرغۇچى تاتا تۇڭا ئەينى زاماندا چىڭگىزخاننىڭ ھەممە ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىدى. چاغاتاينىڭ ئۆزىمۇ ئەنە شۇ ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىدا ئوقۇپ ساۋات چىقارغان. تاتا تۇڭا دەسلەپتە نايمان ئېلىنىڭ تايانخان (كۈنخان) ئوردىسىدا باش ئىلمىي مەسلىھەتچى ۋە ئوقۇتقۇچى بولغان. كىيىن چىڭگىزخان ئېمپېرىيىسى قۇرۇلغان چاغدا چىڭگىزخان بۇ ئۇيغۇر ئالىمىنى ئۆز ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلىپ، ئوردا ئوقۇتقۇچىسى قىلغان. تاتا تۇڭا ئەنە شۇ چاغدا كىدان ۋە موڭغۇل ئەلىپبەسىنى ۋە گرامماتىكا قائىدىسىنى يەنى تۇنجى كىدان ۋە موڭغۇل يېزىقىنى كەشىپ قىلىپ بەرگەندى. بۇ يېزىق كىيىن جۇرجان ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا يېزىقىنىڭ نەۋىسى بولۇپ قالدى. تاتا تۇڭا ئىجاد قىلغان كىدان، موڭغۇل ۋە مانجۇ يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرخۇن ئەلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن.

تاتا تۇڭانىڭ تەربىيىسى خىلى سىڭگەن چاغاتاي ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلار رايونىنى ئىدارە قىلىشقا

باشلىغاندىن كېيىن بىرقەدەر كەڭ سىياسەت يۈرگۈزدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش قىلىشنى يولغا قويدى. ئۇنىڭ كەڭ ئىمپېرىيىسىدە ئۇيغۇر تىلى بىردىنبىر ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئالاقەت تىلى بولدى؛ مەمۇرىي ئىشلار ئەنە شۇ تىل بىلەن يۈرگۈزۈلدى.

مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئەل بەشر (1388 - 1450 - يىللار) مۇنداق يازىدۇ: " ... بۇ يەردە مەنسەپ بەلگە ناملىرى، بۇيرۇق - پەرمانلار، يازما ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلى بىلەن بولىدىكەن، پەقەت مۇشۇ تىلنى بىلگەن كىشى روناق تاپالايدىكەن، ھۆرمەتكە ئامەتكە سازاۋەر بولالايدىكەن" (كېرىپورت، "ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى" 56 - بەت).

كېيىنكى تارىخچىلار ۋە تىلشۇناسلار بۇ تىلنى مۇشۇ چوڭ رايوننىڭ سۇيۇرغال ئىگىسى چاغاتاينىڭ نامى بىلەن باغلاپ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىدى.

"قۇتادغۇبىلىك" - قاراخانىلار "خاقانىيە تىلى" ئاساسىنى تىكلەنگەن بولسا، خوجا ئەھمەت يەسەۋى تەرىپىدىن 1145 - يىلى يېزىلغان "دىۋان ھىكمەت" ۋە قەشقەرلىك چوڭ مۇدەررىس نەسرەدىن ئىبنى بۇرھانىدىن رابغۇزى تەرىپىدىن 1310 - يىلى يېزىلغان "ئەۋلىيالار قىسسەسى" ناملىق رومان "چاغاتاي تىلى" ئاساسىنى تىكلەنگەندى. چۈنكى بۇ ئىككى ئەسەر شۇ زاماندا ئۆيىمۇ ئۆي ئوقۇلىدىغان، تەسىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كەڭ تارالغان ئەدەبىي كىتابلار ئىدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنى كۈندىن - كۈنگە مۇستەھكەملەندى.

چاغاتاي مائارىپىنىڭ مىراسلىرى تاكى كېيىنكى ئەسىرلەرگە قەدەر ئۆز رولىنى يوقاتماي كەلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ ئوقۇمۇشلۇق خەلق بولۇپ كېلىۋاتقان سالاھىيىتىنى ئوچۇق كۆرسەتتى.

پروفېسسور مالوف مۇنداق دەپ يازىدۇ: "موڭغۇللار ئارىسىغا مەدەنىيەت تارقاتقان، ئۇلارغا ئۇستاز بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئوردىسىدا ئىش يۈرگۈزگەنلەر ئۇيغۇرلار ئىدى."

بۇ ئەھۋال يالغۇز چاغاتاينىڭ سۇيۇرغال زېمىنىدىلا ئەمەس، ھەتتا قۇبلايخان تەسىس قىلغان يۈئەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىدىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ مىسالى قىلىپ، قۇبلايخاننىڭ ۋەزىرى ھەسەن ئەييار، چەت ئەللەر بىلەن ئالاقەت باغلاش ۋەزىرى ساقى، كۆپ تىل، جۈملىدىن گېرك ۋە لاتىن تىلىنى بىلىدىغان ئالىم ۋە خېرىستىئان دىنىي ۋەزىرى رەببىنى، جەنۇبىي جۇڭگو ۋەزىرى ئۆمەر، باش ئادۋوكات ۋەزىرى بورۇل ئەييار، ھەربىي سەركەردە چاغان تۆمۈر بىلەن كۆك تۆمۈر، ئاسترونومىيە ئالىمى جامالىدىن، ئاتاقلىق ئەدىب يۈنۈس ھەييام، ئاتاقلىق دوختۇر يەھيا، يېزا ئىگىلىك ئالىمى تۆمۈر تۇۋرۇك، "جۇرجىت تارىخى" ناملىق ئەسەرنى يازغان تارىخچى سارابان، "سۇڭ سۇلالىسى تارىخى" نىڭ ئاپتورى يانسارى، مەشھۇر كومپوزىتور مۇھەممەت چولپان، كۆپ تىل بىلىدىغان تىلشۇناس ئەلسارىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە. بولۇپمۇ ئاتاقلىق ئالىم تۆمۈر تۇۋرۇك يازغان "زىرائەت ئوسۇملۇكلىرىنى يىتىلدۈرۈش پرىنسىپلىرى" ناملىق ئىلمىي ئەسەر تاكى يېقىنقى چاغلارغىچە ئىلىمىز

مەكتەپلىرىدە ئوقۇلىدىغان مۇھىم دەرسلىك كىتاب بولۇپ كەلدى .

چاغاتاي ئوردىسىنىڭ باش دوختۇرى مىجىت ۋە قۇبلاينىڭ باش دوختۇرى يەھيانىڭ ئالىملىق ۋە خانىپالىقتا ئاچقان سۇنۇق كەسەللىكىنى داۋالاش مەكتىپى ۋە مال دوختۇرلۇق مەكتەپلىرى نۇرغۇن شاگىرتلارنى يىتىشتۈرگەن. بۇ دوختۇرلار سىر دەريا ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى خۇئاڭخې ۋادىسىغىچە ئات ئۈستىدە يۈرۈپ بىمالال ۋاراپلىق ۋە تېڭىقچىلىق قىلاتتى. بۇ ھەقتە ئىلىمىزنىڭ مېدىتسىنا كىتابى - مەشھۇر "نەيجىڭ" ناملىق كلاسسىك قامۇستى يېزىلغان تۆۋەندىكى پاكىتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

"غەربىي رايون - ئالتۇن ۋە قاشتېشى ماكانى، ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئوزۇقلىنىشى ياخشى، گۆش، ماي بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ، تائاملىرى قۇۋۋەتلىك بولغاچقا، كىسەللەر ئۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ تىنىنى زەھەرلىيەلمەيدۇ."

"ئۇيغۇرلار ئۇزۇم، بەدە، ئانار، زىغىر، ياڭاق، پۇرچاق، يۇمىغاقسۇت، پىياز، سامساق، زاراڭزا چىچىكى قاتارلىق ئۆسۈملۈك ۋە گىياھلاردىن ياخشى دورىلارنى ياسايدۇ. ئانارنىڭ پوستى مەدەدە قۇرتىنى يوقىتىدىكەن. ئانار گۈلى كىشىنىڭ روھىنى زوقلاندۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەن. زىغىرنىڭ تەبىئىي مۆتىدىل بولۇپ، مەجەزنى تەڭشەيدىكەن، ئۇزۇم پەي بىلەن سوغەككە قۇۋۋەت بېرىدىكەن."

يەنە "جۇڭگىلو" ناملىق تىببىي ئەسەردە قۇبلايخاننىڭ باش دوختۇرى يەھيانىڭ ئىچىتقۇ دورىسىنى كەشىپ قىلىپ، سىچۇئەن ئۆلكىسىدە پەيدا بولغان قورقۇنچىلۇق ۋابا كىسسىلىنى ساقايتقانلىقى بايان قىلىنغان. شۇ كىتابنىڭ 22 - تومىدا يەنە مۇنداق تەسۋىرىي پاكىتلار يېزىلغان:

رىن زىجاۋ دىگەن كىشى ئىيتىدۇ: "ئۆيگە قايتىۋاتسام قوشنامنىڭ ئوغلى بەشى قاتتىق ئاغرىپ، نالە - پەرياد ئىچىدە يېتىپ قاپتۇ، بىر ئۇيغۇر تېۋىپ كىلىپ، يېنىدىكى ئۇستىرا بىلەن بالىنىڭ پىشانىسىنى يېرىپ، بىر كىچىك قۇرتنى ئېلىۋەتتى. ھىلىقى قۇرت قاتتىق تاشتەك ئىدى. قۇرت بىر ئاز ھەرىكەت قىلىپ تۇرۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ قالدى. بالىمۇ دەرھال ساقايدى."

يەنە شىياشۇسۇ دىگەن كىشى ئىيتىدۇ: "پىڭچياڭ ئەگمىسى يېنىدا بىر كىشىنىڭ ئېتى قورسىقى كۆپۈپ يېتىپ قالغانىكەن. بىر ئۇيغۇر دوختۇر كەلدى - دە، ئاتنىڭ پۇتىدىن بىر نىمىنى كىسىۋەتتى، ھايال بولماي ئات ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى..."

يۇئەن سۇلالىسى تەزكىرىلىرىدە يەنە مۇنداق تارىخىي پاكىتلار نەقىل كەلتۈرۈلگەن:

... ئىچكىرىگە كىلىپ تىجارەت قىلىدىغان بىرنەچچە مىڭ سودىگەرلەر قاتارىدا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار بېيجىڭ قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن دورىخانىلارنى ئاچقان ۋە داۋالاش ئورگانلىرىنىمۇ قۇرغان. بۇ دورىخانىلاردا سېرىق قۇيرۇقلۇق جەرەنىنىڭ ئەزالىرىدىن ياسالغان قىممەتلىك دورىلار بار ئىدى. بۇ دورىلار ئادەمنى سەمىرىتىش، سوغۇق يەلنى ھەيدەش خۇسۇسىيىتىگە

ئىگە ئىدى. ياز كۈنلىرى دورىخانلاردا قىممەت سېتىلاتتى ، قىممەت بولسا قىرلىقنى كەتكۈزۈپ، ئادەم ئورگانىزىمىنى، بولۇپمۇ ئۆپكە بىلەن يۈرەكنى ياشارتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى. يۇقىرىدىكى پاكىتلار چاغاتاي زامانىسىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئەينى زامان شارائىتىدا ئىختىساسلىق كىشىلەرنى قانچىلىك يېتىشتۈرگەنلىكىنىڭ بىر تەرىپى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە بىز چاغاتاي مائارىپىنىڭ يادروسى بولغان قەشقەردىكى "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ كىيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن يەتكۈزگەن مىراس مېۋىلىرىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ئۈگىنىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ پارلاق نەمۇنىلىرى كۆز ئالدىمىزدا تىخىمۇ جانلىق نامايەن بولىدۇ.

بىز يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك تۇرلۇك جايلاردىن مىڭلىغان تالىپلار "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىغا كىلىپ بىلىم ئالاتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى كەشمىر ۋە لاھوردىن، بەزىلىرى بالاساغۇن ۋە قىپچاق دالىلىرىدىن، بەزىلىرى خۇراساندىن ھەم تارىم بويلىرىدىكى تۇرلۇك شەھەر - يېزىلاردىن ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىدىن كىلىپ مەكتەپتە قونۇپ ئوقۇيتتى. ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر ئىچىدە نۇرغۇن كىشىلەر ئاتاقلىق شائىر ۋە ئالىملاردىن بولۇپ تونۇلۇپ، تۇرلۇك جايلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە خۇراساندا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن ۋە پۈتۈن ئۆمرىنى مائارىپ ئۈچۈن بېغىشلاپ چوڭ نەتىجە بىلەن ئابروي قازانغان سەئىد قەشقەرى، مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفى قاتارلىقلار بار. سەئىد قەشقەرى خۇراساندا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىشلەپ، كۆپ ئالىملارنى يېتىشتۈرگەن. مەشھۇر پارس شائىرى ئابدۇراهمان جامى (1414 - 1492) مۇ سەئىد قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى ئىدى.

چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر مائارىپى ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن مەرىپەتپەرۋەر يازغۇچى مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفى (1366 - 1465 - يىللار) بىلەن ئەلىشىر ناۋائىي (1441 - 1501 - يىللار) مائارىپ تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. لۇتفى ئىستىداتلىق يازغۇچى بولۇپلا قالماي، يەنە نوپۇزلۇق مائارىپچى ئىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى "پاساھەتلىك ئەدىپ" ھەم "ئەزىز، تەۋرۇك زات" دەپ قوش ئۇنۋان بىلەن ھۆرمەتلەيتتى. ئەلىشىر ناۋائىي ئۇنى "مەلىكۇل كالام" (سۆز پادىشاھى) ۋە "تەۋرۇك ئۇستاز" دەپ مەدھىيلىگەن.

لۇتفى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نۇرغۇن جايلارىغا بېرىپ، چوڭ مەكتەپلەردە لىكسىيە سۆزلىگەن؛ ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، پارس، ئەرەب تىل گرامماتىكىسىدىن دەرس ئۆتكەن. ئۇ 20 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ 2400 مىسىرادىن ئارتۇق كىلىدىغان "گۈل ۋە نورۇز" ناملىق داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئاساس تىكلەپ بەرگەن. لۇتفىنىڭ پارس تىلىدا يازغان شېئىرىي ئەسەرلىرى ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئىچىدىمۇ چوڭ شوھرەت قازانغان. لۇتفى يەنە مەشھۇر تومۇرلەڭ (ئاقساق تومۇر) ھەققىدە يېزىلغان "زەپەرنامە" ناملىق ئەسەرنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

ئاتاقلىق شائىر ئەلىشىر ناۋائىي بولسا ئۇيغۇر مائارىپى ۋە شېئىرىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن

مۇتەپەككۇر ۋە كلاسسىك يازغۇچى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى - 12 مۇقامنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكى مۇقام كۇيلىرى ئەلىشىر ناۋائىنىڭ شېئىر تېكىستلىرىگە سېلىنغان.

ناۋائىنىڭ تاللانغان شېئىرلار توپلىمى - "ناۋائى" ناملىق دەرسلىك كىتاب ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە رەسمىي ئوقۇشلۇق بولۇپ كەلگەندى. ناۋائىنىڭ "خەمسە ناۋائى" ھەم "چاھار دىۋان" قاتارلىق يىرىك داستان ھەم شېئىرىي ئەسەرلىرى، شۇنىڭدەك يەنە بىر قانچە پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى بار. ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە ئىلىم - مەرپەت، ھەققانىيەتنى، ئادالەتپەرۋەرلىكنى كۈيلىگەن، ئەمگەكنى ۋە ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلىگەندى.

ئەلىشىر ناۋائى ئۆزىنىڭ "مەھبۇبۇل قۇلۇپ" ناملىق ئەسىرىدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەجىر - مېھنىتىنى يۇقىرى باھالاپ مۇنداق يازىدۇ:

"ئوقۇتقۇچى يۇمران بالىلارنى جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق ئۆزىگە رام قىلىدۇ. بالىلارغا تەربىيە سىغدۇرۇشتە ئۇلارنىڭ تىلى ئېرىگەن قوغۇشۇنغا ئوخشايدۇ. ئۇلار بەغىش بالىلارنى تۈزەشتە، ئەدەب ئوگىتىشتە نۇرغۇن جاپا، ئەجىر چىكىدۇ. شۇڭا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلاردا ھەققى ئىنتايىن كۆپ. ئەگەر ئوقۇغۇچى كىيىن پادىشاھ، شەيخۇلئىسلام ياكى قازى بولسۇن، ئۇ، ئوقۇتقۇچىسىغا قۇللۇق قىلغىنى خوپ. چۈنكى ئۇنىڭدىن ئۇستازى رازى بولسا تەڭرى رازى بولىدۇ..."

ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرپ ئوقۇتمىش رەنج ئىلە،

ئەيلىمەك بولماس ئۇنىڭ ھەققى ئادا يۈزگەنچ ئىلە.

(ساڭا بىر ھەرپ ئۆگەتكەن ئۇستازنىڭ ھەققىنى يۈز تىللا بەرىپمۇ ئادا قىلالمايسەن) (ئەلىشىر ناۋائى "مەھبۇبۇل قۇلۇپ" 113 - بەت)

ناۋائى ئىلىم - مەرپەت توغرىسىدا يەنە مۇنداق دىگەندى:

ئىلىمدىن ئارى ئۇلۇسنىڭ ھۇدكامەسى،

ئورگۇنۇرگە جىد - جەھىد ئۆتكەن جاھان ئەللامسى.

ناۋائى خەلقپەرۋەرلىك توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

يۈز جاپا قىلسا ماڭا بىر قەتلە پەرياد ئەيلە رەم،

ئەلگە قىلسا بىر جاپا يۈز قەتلە پەرياد ئەيلە رەم.

ئەلىشىر ناۋائىنىڭ دېداكتىك مەزمۇنىدىكى ھېكمەتلىك شېئىرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن:

توقلۇق ھىرىسن كوڭۇلدىن يوق قىل،

ئۆزۈڭ ئاچ بولۇپ، بىر ئاچنى توق قىل.
لىباس ھەر نەچچىكىم زىبادۇر.
كىيىنىڭدىن كەيدۇرگىنىڭ ئەلادۇر.
چىراغنى ھەق ياندۇردى، كۆيدى،
ئۇنى كىم پۇپ دەدى، ساقلى كۆيدى.

ئەلىشىر ناۋائىنىڭ 16 خىل لىرىك ژانىردىن تەركىب تاپقان "خازانسۇل مەئانى" (مەنىلەر خەزىنىسى) ناملىق شېئىرىي ئەسەرلەر توپلىمى 48 مىڭ 803 مىسرالىق 3130 پارچە شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت چوڭ دىۋان ("چاھار دىۋان") دىن ئىبارەت غايەت چوڭ ھەجىملىك لىرىك ئەسەردۇر. يەنە بەش چوڭ داستاندىن تەركىب تاپقان "خەمسە ناۋائى" ناملىق ئەسرى ئارقىلىق ئەلىشىر ناۋائى مول ھوسۇللۇق ئىجادىيەت نەمۇنىسى بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى ئەسەرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر ئەدەبىيات دەرسلىكى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە تەلىم - تەربىيە دەرسلىكى بولۇپ كەلدى.

7-باب سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مائارىپى

14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چاغاتاي ئۇرۇقى ئىچىدە جىددىي پارچىلىنىش يۈز بەردى. بىر قىسمى تۇغلۇق تۆمۈرخان يىتەكچىلىكىدە (300 مىڭ كىشى) ئىسلام دىنىغا كىردى (1). بۇلارنى ئىقرا بانچۇق ياكى "يانغانلار"، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنلەرنى "قالغانلار" دەپ ئاتاشتى. "قالماق" سۆزى ئەنە شۇ كىيىنكى سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن ۋارىيانتى.

ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنىدى. ئارىدىكى ئۇزۇنغىچە داۋام قىلغان ۋەيرانچىلىقتا خاراپ بولغان مائارىپ ۋە سەنئەت يەكەن مەركەز قىلىنغان سەئىدىيە ھانلىقى (1514 - 1678 - يىللار) دەۋرىدە قايتا گۈللەندى. چۈنكى بۇ دەۋردە مەدەنىي - مائارىپ ۋە سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن بىرقەدەر تىنچ مۇھىت يارىتىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەسىس قىلغۇچىسى خوجا باتۇر سۇلتان سەئىد ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى مەرىپەتپەرۋەر ئالىم ۋە ئەدىبلەردىن ئىدى. شۇڭا بۇ دەۋردە يۇقىرى دەرىجىلىك مەدرىسە، ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ دەرىجىلىك مەكتەپلەر، مۇزىكا مەكتەپلىرى (بەزى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ چاغدا قۇرۇلغان مەكتەپلەر جەمئىي 2263 كە يەتكەن. 1522 - يىلى قۇرۇلغان "مىرزا ھەيدەر" مەدرىسى، 1630 - يىلى قۇرۇلغان مەشھۇر "ساقىيە" ناملىق مەدرىسە شۇ چاغدىكى

ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ھىسابلىناتتى) قۇرۇلۇپ نۇرغۇن ئالىملار، ئوقۇتقۇچىلار، مۇزىكا شۇناسلار، تارىخ شۇناسلار، ئەدىب - يازغۇچىلار، بىناكارلىق ماھىرلىرى تىزىتىلىپ چىقتى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ دەۋردە "سىپاھىيە" (ھەربىي مەكتەپ)، "شېپاھىيە" (تېببىي مەكتەپ)، "ھودۇدىيە" (چېگرا ساۋاتى) ۋە "ئايىنەئى ساپارات" (ئەلچىلەر ئەينىكى) قاتارلىق كەسپىي مەكتەپلەر مۇتەسسىس قىلىندى. ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ ئاساسى مۇشۇ چاغدا مەيدانغا كەلدى. بولۇپمۇ بۇ دەۋردىكى مائارىپنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە مەشھۇر ۋەكىلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان (1510 - 1570 - يىللار) شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋە يەكەن خانلىق مەدرىسىلىرىدە ياخشى تەلىم ئالغان ئىقتىدارلىق ئالىم ۋە سىياسەتچى ئىدى. ئاتاقلىق تارىخچى موللا موسا سايرامى ئۇنى "ئالىم، پازىل شائىر، ئەرب، پارسچە بىلىدىغان تىلشۇناس ۋە ماھىر مۇزىكا شۇناس..." دەپ تەرىپلىگەن. "تارىخىي رەشىدى" ناملىق ئەسەردە: "ئۇ ئالىملارنىڭ ھىمايىچىسى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ مۇسەننىفى. ئۇ، چارتار، دۇتار، ساتا، قالۇن، تەمبۇر، راۋاب، ئۇد، غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. ئۇ ماھىر خەتتات ۋە پارسچە، تۈركچە شېئىر يازالايدىغان كامىل شائىر ئىدى" دەپ تەرىپلىگەن. شۇڭا بۇ دەۋردە ئاماننىساخان، مىرزا ھەيدەر قەشقەرى، قەدىرخان يەركەندى، مەۋلانا خۇلقى، مىرزا مىرەك چالاش، ئايازى قاتارلىق نۇرغۇن تالانتلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر يىتىلىپ چىققانىدى.

سەئىدىيە دەۋرى مائارىپنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ھۆسنخەت شۇناسلىقىنىڭ كۆپ دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى بولدى. دەرسلىك كىتاب، نادىر ئەسەرلەرنى ھۆسنخەت بىلەن يېزىش تەلەپ قىلىناتتى. ئۇلار "خەتتات" دەپ ئاتىلاتتى. مۇھۇر، تامغا، قەبرى تاشلىرى، مەدرىسە، گۈمبەز، مۇنار تاملىرى كۆزنى چاقىتىپ تۇرىدىغان ھۆسنخەتلەر بىلەن بىزىلەتتى ۋە نەقىشلىنەتتى. گۈل چىقىرىپ، ئىچىگە نەقىش شەكلى بىلەن قوندىرۇلغان ھۆسنخەتلەر ئىمارەتكە سىن كىرگۈزۈپ، كۆركەملىكىنى ئاشۇراتتى. ئەينى زاماندا خەتتاتلىق سەنئىتىنى بىلىمگەن كىشىلەر تولۇق بىلىملىك ھىسابلانمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆسنخەت ئىلمى خانلىق مەدرىسىلەرنىڭ ئاساسىي دەرسلىرى قاتارىدا ئۆگىتىلەتتى.

سەئىدىيە دەۋرىدە يەنە "نورۇز" پائالىيەتلىرى ئەڭ گۈللەنگەن بولۇپ، مۇشۇ ئەنئەنىۋى پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەنتەربىيە ۋە ئىجتىمائىي تەلىم - تەربىيە كەڭ يۇرگۈزۈلەتتى. نورۇز پائالىيەتلىرى رەڭگارەڭ تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: "نورۇز چېپى"، "ھەپتە سالام"، "مۇشائىرە كەچىلىكى"، "نورۇز ناخشا - قوشاقلىرى"، "نورۇز مەشرىپى"، "نورۇزلۇق مۇنبىرى"، "چەۋاندازلارنىڭ ئات بەيگىسى"، "ئوغلاق تارتىشىش"، "چېلىشىش"، "ئەلنەغمە مۇنبىرى"، "چاقپەلەك ئويناش" ۋە باشقىلار.

سەئىدىيە مائارىپى "نورۇز بايرىمى" دىن كىيىن، يىڭى ئوقۇش مەۋسۇمىنىڭ دەرسىنى باشلايتتى. ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنى يىتەپ مۇئەللىملەرنىڭ ئالدىغا بىرىپ ئەدەب - ئەردەم بىلەن تۆۋەندىكى سۆزنى بەجا كەلتۈرەتتى:

"پەرزەنتىمىزنىڭ جېنى تەڭرىمىزدىن، ئۇستىخنى ئاتا - ئانا (بىز) دىن؛ بەختى - ئىقبالى ئۇستازىدىن..."

ئاتا - ئانىلار مۇشۇ تەرىزدە ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە تاپشۇراتتى. مۇئەللىم جاۋابەن تۆۋەندىكى مۇشائىرەنى بايان قىلىپ بالىنى قوبۇل قىلىپ ئالاتتى:

"مەرىپەت چىرىغى دىلىنى ئاچقاي،
مەرىپەت ئاچقۇچى تىلىنى ئاچقاي..."

مۇشۇنداق رەسمىيەت ئارقىلىق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش سەئىدىيە مەكتەپلىرىنىڭ مائارىپ نىزام - قائىدىسى ئىدى.

"نورۇزلۇق مۇنبىرى" دە مەلۇماتلىق ۋائىز (ئاتىق) لار ۋە نوپۇزلۇق جامائەت ئەربابلىرى سۆزگە چىقىپ پەندى - نەسىھەتلەر ئارقىلىق تەلىم - تەربىيە ئېلىپ باراتتى. بۇنداق ئۇسۇل مەكتەپلەردىمۇ پات - پات بولۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئۆزىدە سەخىيلىق، ئىلىم ۋە ساداقەت سۈپەتلىرى يىتىشكەن كىشى مەرت بولالايدۇ.

ھەققانىيەت ئۈچۈن كەلگەن بالا - قازانى راھەت بىل.

خەلق پايدىسى ئۈچۈن ئۆزۈڭنىڭ زىيىنىغا رازى بول.

زىيادە مۇبالىغە ۋە مەدھىيىچىلىك شائىرنى يالغانچىلىققا باشلايدۇ.

مەدھىيە - مۇبالىغە ئۆزلىگەنسىرى ئۆزۈڭ شۇنچە قۇللۇق ئورنىغا چۈشۈپ خورلىنىسەن.

ئادەمنىڭ سىناغىنى، ئالىمنىڭ قىزارغىنى ياخشى.

قازى خاپا بولغان كۈنى ئىشكى ئالدىغا بارما.

خالىمىغان ئىشىڭنى كىشىگە تاڭما.

ئاچچىقىڭنى ئاشكارىلىماسلىققا ئادەت قىل.

نادان ۋە جاھىل بىلەن مۇنازىرىلىشىمەن دەپ ۋاقتىڭنى ئىسراپ قىلما.

مۇناپىققا ياخشىلىق قىلىش ياخشىلىقنى زايە قىلىشتۇر.

كىشىگە دۈشمەن بولما، كىشى دۈشمەن بولمەن دىسە، قورقما.

سەۋەبىسىز تەتۈر قارىغان دوستۇڭغا ئۆزرە ئىيتما، چۈنكى ئۇنىڭ قەلبىدە ساختا دوستلۇق ئورۇن ئالغان.

مەنىسىز سوھبەتداشلىقتىن تەنھا خىيال ياخشى.

يېرىم دوستۇڭغا سىر بەرمە.

بۈگۈنكى مېنەت ئەتىنىڭ راھىتى.

ھورۇنلۇق - بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى.

كشى ئۆزى ئۇچۇن گۇۋاھچىلىقتىن ئۆتەلمەيدۇ، ئۇنىڭ ۋەزنى - مىقدارىنى خەلق ئۆلچەيدۇ. ئەقلىڭ يەتمەس سۆزنى قىلما، كۈچۈڭ يەتمەس ئىشقا ئېسىلما. ئىلىم - ھۈنەر ئۈگەنمىگەن كشى بىچارىلىككە رازى بولغانلىقتۇر. تەلۋىگە بېرىلىدىغان ياخشى جاۋاب - سۈكۈت. ئۆز پەرزەنتىدىن ھۆرمەت تەلەپ قىلغۇچى كشى ئاۋۋال ئۆزىمۇ ئاتا - ئانىسىغا قانداق قىلغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسۇن. ئاتا - ئانىنىڭ قەرزى پەرزەنتلىرىنى مال - دۇنيالىق قىلىپ قويۇش ئەمەس، بىلىم - ھۈنەرگە ماھىر قىلىپ قويۇشتا. ئىزاھاتلار:

(1) تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزىنىڭ پىر ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىننىڭ كۇچادا تەسىس قىلغان "ۋەلىيە" مەدرىسىگە نۇرغۇن ئىقتىساد ئاجرىتىپ بەرگەن. بۇ مەدرىسە ئۆز زامانىسىدا كاتتا مەكتەپ بولۇپ شۆھرەت تاپقانىدى.

8- باب "چىراغسىز جاھالەت ئەسرى" دە تۇنجۇقتۇرۇۋىتىلگەن مائارىپ

...بىراق، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە پەيدا بولغان مۇتەئەسسىپ ئىشان ھىدايتۇللا خوجا (1626 - 1694) قاتارلىقلار تەركىدۇنيالىقنى، جاھالەتنى تەرغىب قىلىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر سىياسىتىگە ئاشكارا قارشى چىقتى. ئاخىر 1677 - يىلى كەشمىر ئارقىلىق تىبەتكە ئۆتۈپ، دالاي لاماىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئەرز - شىكايەت ئوقۇدى. دالاي لاما جۇڭغار گېنېرالى غالدانغا خەت يېزىپ، ھىدايتۇللا خوجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى قەشقەرگە ئەۋەتىشنى تاپشۇردى. تۆمەن بويىدىكى جەڭدە سەئىدىيە قوشۇنلىرى يىڭىلىپ قالدى. نەتىجىدە ھىدايتۇللا خوجا "ھەزرىتى ئاپئاق" دىگەن ئۇنۋان بىلەن قورچاق ۋاڭ بولۇۋالدى ۋە سۈپىزىنى كۇچىنىڭ بارىچە تەرغىپ قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى "چىراغسىز جاھالەت ئەسرى" ئىچىدە قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مائارىپى تۇنجۇقتۇرۇۋىتىلدى. پەلسەپە، ئاسترونومىيە، تارىخ، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە پەنلىرىنى ئۈگىنىشنى ئۇ، "پەرەڭلەرنىڭ سېپىرىسى"، "جەدىتلىق" دەپ چار سېلىپ مەنى قىلدى، "پانىلىق ناساراغا مەنسۇپ، بىزگە قىيامەتلىك" دەپ چۇقان كۆتۈردى. ھالبۇكى، دەل شۇ چاغدا دۇنيانىڭ يىڭى مائارىپى تىزراۋاجلانماقتا ئىدى. "ناسارا پەرەڭلىرى" (1) بەس - بەس بىلەن ئالىي ئۇنىۋېرسىتېتلارنى قۇرۇشماقتا ئىدى. ھىدايتۇللا خوجىنىڭ سۈپى دەۋرىشلىرى بولسا، ئەكسىچە جەندى - كۈللەرنى كىيىشۋېلىپ، ھەممىلا جايدا تەركىدۇنيالىقنى تەشەببۇس قىلىشاتتى. خوتۇن - قىزلار

ھەرەم ئىچىدە تۇتۇلۇپ، ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىناتتى. بۇ خىل روھىي كىشەنلەرگە قارشى خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن نارازىلىق بىلدۈرەتتى. خەلق ئىچىدە جاھىل سوپىلار گۇرۇھىنى مەسخىرە قىلىدىغان قوشاق - شېئىرلار پەيدا بولغانىدى. مەسىلەن:

قولۇڭدا دالۋىيىك بولسا، "قۇ" نىڭ نەمىشى،
دىلىڭدا ئىمانىك بولسا، "ھۇ" نىڭ نەمىشى.

سوپى - ئىشانلارنىڭ جاھالەتتە قالدۇرۇش ۋە نادانلاشتۇرۇش ئاقىۋەتلىرىدىن پايدىلانغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى كىيىنرەك شوتاك مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئۆزلىرى ئۇچۇن پەقەت تىلماچ (تۇڭچى) لارنى تەييارلاشنى مەقسەت قىلدى. شوتاك مەكتەپلىرىگە مەجبۇرىي ئېلىنغان مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئىغىر جىسمانىي ئازاپ چىكەتتى، ئۇلارنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى، غورۇرى دەپسەندە قىلىناتتى، ئۇلارنىڭ مىللىي كىيىم كىيىشىگە يول قويۇلمىغانىدى. ئۇلارغا بېشىغا سەككىز قىرلىق تەقى، تەقى ئۈستىدە قۇبۇ شەكىللىك قىزىل مارجان پۆپۈك بىكىتىلگەن ھەمدە ئۇچىسىغا سېرىق زەي تۇتۇلغان ۋە قارا ئىزمە تۈگۈلگەن قۇيازى كىيگۈزۈلەتتى، قارا لەمبۇقتىن ئۇچىغا جۇلا ئۆرۈپ ئۇلانغان بىر ئۇزۇن يالغان ئۆرۈمە چاچ قۇيرۇقىغىچە تىگىپ تۇراتتى. مانا بۇ شوتاك مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدىغان مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ مانجۇچە ئوبرازى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋرى ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدا زۇلمەتلىك دەۋر ھېسابلىنىدۇ.

دىمەك، مۇشۇ زۇلمەتلىك ۋە "چىراغسىز جاھالەت ئەسىرى" دە ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى تۇنجىقۇتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ نۇرلۇق شامىلىرى ئۆچۈرۈپ تاشلانغانى ئۈچۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن نادانلىق ۋە قۇللۇق ھۆكۈم سۈردى. سوپىزم نادانلاشتۇرۇشنىڭ قورالى بولسا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قۇللانغانلىقىنىڭ ئامىلى بولدى.

ئىزاھاتلار:

(1) "ناسارا پەرەڭلىرى" - ياۋروپا مەملىكەتلىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

9 - باب يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ باشلىنىش تارىخى

"ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش جىنايەت" (ۋ. ئى. لېنن)، يۇقىرىدىكى سېلىشتۇرما ئارقىلىق بىزگە مەلۇم بولىدۇكى، تاكى 19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىمۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا يەنىلا ئېغىر

جاھالەت ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى، پۈتۈن تەكلىماكان ۋادىسىدا پارلاق مەرىپەت شامى بولۇپ يانغان قەشقەردەك مەرىپەت مەركەزلىرىدە ئەينى زاماندىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك مۇتەپەككۇر زاتلارنى يىتىشتۈرگەن مەشھۇر "ساجىئە" بىلىم يۇرتى ۋە كىيىنرەك نۇرغۇن ئالىملىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭقى چىققان "مەسئۇدىيە" بىلىم يۇرتىنىڭ ئىلىم - مائارىپ شاملىرى ئاللىقاچان ئۆچۈپ پۈتۈن تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىدە قالغانىدى. دەل شۇ چاغدا دۇنيانىڭ ئىككىنچى بىر چىتى - ياۋروپا ئەللىرىدە بولسا، يىڭى تېخنىكا ۋە يىڭى مائارىپ جۇش ئۇرۇپ جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىغانىدى. 1770 - يىللىرى جىمىس ۋات تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان پار ماشىنىسى، 1804 - يىلى فولتۇن تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنغان ئوكيان پاراخوتى، 1805 - يىلى سەتۋىنس كەشىپ قىلغان پويىز ۋە تۆمۈر يول، فارادى ئاساس سالغان توك (ئېلېكتىر) ئېنىرگىيىسى، 1902 - يىلى ئاكا - ئۇكا رەيت تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان ئايروپىلان ۋە باشقىلار شەرقتىكى غاپىللار دۇنياسىنى ھەيران قالدۇردى. ئەينى زاماندىكى يىڭى تېخنىكا كەشىپاتلىرىغا ئەگىشىپ تۇرلۇك - تۈمەن زاۋۇت - فابرىكىلار ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا قەد كۆتۈرۈشكە باشلىدى. غەربتىكى مۇشۇ تەرەققىياتنىڭ ئويغىتىشى ئارقىسىدا بەزى ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ۋە تەرەققىياتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ كۆزى ئېچىلىپ، دۇنياغا نەزەر سېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلاردىن بىرى ئويغىنىش توغرىسىدا خىتاب قىلىپ مۇنداق يازغانىدى:

قوپ! ئى ئاداش بىر... ئەتراپىڭغا باق،

باق... نە كۆرەرسەن ئويلىغىن ئۇزاق!

يەردە، ھاۋادا، سۇدا كەلۈرلەر،

ياۋروپالىقلاردىن ئال ئەمدى ساۋاق!...

ئوتتۇرا ئاسىيادا يىڭى مەكتەپ مائارىپى مۇشۇنداق خىتاب ۋە ئەھتىياج ئاستىدا باشلاندى. بۇ يىڭى مەكتەپ مائارىپى "ئۇسۇلى جەدىت" دەپ ئاتالدى. "ئۇسۇلى جەدىت" نىڭ شەرقتىكى ئەڭ يىرىك ۋەكىلى ۋە تەشەببۇسكارى جامالىدىن ئاپىغانى (1838 - 1897) بولۇپ، ئۇ شەرق مۇسۇلمانلىرى بىرلىشىپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ۋە ئىسلامىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. بۇ ئىسلاھات يىڭى مەكتەپ مائارىپىنى ("ئۇسۇلى جەدىت" نى) يولغا قويۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. "ئۇسۇلى جەدىت" نىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى مۇھىم تەشەببۇسكارلىرى ۋە تەسىس قىلغۇچىلىرى ئاتۇش ۋە ئىلىدا ھۈسەيىن مۇساباي، باھاۋىدىن مۇساباي، ئابدۇقادىر داموللا قەشقەرى، تاش ئاخۇنۇم؛ تۇرپان ئاستانىدا مەخسۇت مۇھىتى، كۇچادا ھامىت ھاجى قاتارلىقلار ئىدى.

بۇلارنىڭ بەزىلىرى يىڭىدىن بىخ ئۇرۇپ چىققان مىللىي سانائەتنىڭ تىپىك ۋەكىلى، شۇنداقلا بەزىلىرى يىڭى مائارىپنىڭ ئاساسلىق تەرغىباتچىسى بولۇپ، جاھالەتكە قارشى كۆكرەك كىرىپ مەيدانغا چىقتى. بەزىلىرى ھەتتا پېتىربۇرگ، فىنلاندىيىگىچە، بەزىلىرى گېرمانىيە ۋە پارىژغىچە، يەنە بەزىلىرى كىچىك ئاسىيا ۋە ئەرەب دۇنياسىغىچە ئارىلاپ يۈرۈپ دۇنيانىڭ ئەينى زاماندىكى تەرەققىيات مەنزىرىسىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرەتتى. ئۇلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كىيىن بىر تەرەپتىن سانائەتنى تۇتسا، بىر تەرەپتىن يىڭى مائارىپقا ئاساس سېلىش يولىدا جىددىي كۈرەش قىلدى.

1907 - يىلى ھۈسەين، باۋۇدۇن ئاكا - ئۇكا گېرمانىيىنىڭ "دولاق" ماركىلىق سانائەت شىركىتى بىلەن دېگىتۋارلىشىپ، ئىلىدا خۇرۇم زاۋۇتى قۇردى. تاش ئاخۇن يەكەندە سەرەڭگە زاۋۇتى ۋە شاتۇۋا توقۇمىچىلىق كارخانىسىنى قۇردى. تۇرپان ئاستانىدا مۇسۇل ھاجى، ۋاجىت ھاجىلارنىڭ پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، 1916 - يىلى ئاتۇش، يەكەن ۋە ئىلىدا سانائەت ۋە بوغالتىرلىق كەسپىي تىخنىكوملىرىمۇ قۇرۇلدى.

مانا بۇ يۇقىرىقى پاكىتلار ئۇيغۇر يىڭى مەكتىپىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ماددىي ئاساسلىرى ئىدى. ئۇيغۇر يىڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى قىتىم ئاتۇشتا يىلتىز تارتىشىدا بۇ ناھىيىدىن چىققان بىر تۈركۈم مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى تۇرتكە بولغاننىڭ سىرتىدا، يەنە جۇغراپىيىۋى ئۆزگىچە مۇھىت - شارائىتىنىڭمۇ بەلگىلىك رولى بار. ئاتۇش ئىقلىمى قۇرغاق، ھاۋاسى ساپ جاي، قۇرغاق ئىقلىم ئاتۇش خەلقىنى چىداملىق ۋە غەيرەتلىك قىلىپ يىتىشتۈرگەن. شۇنداقلا بۇ جايدا ئېقىن سۇنىڭ قىسلىقى، ئېكىنزارلىقنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشى ئاتۇش خەلقىگە شىجائەت، تىرىشچانلىق ۋە ئىزدىنىش روھىنى سىغدۇرگەن. بۇنداق روھ ئۇلاردا تىجارەت قىلىش، ساياھەت قىلىش ۋە يۇقىرى ئۆزلەش خۇسۇسىيەتلىرىنى يىتىلدۈرگەن. بىراق، ئىكساقىتا تەسىس قىلىنغان تۇنجى يىڭى مائارىپنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك پەزىلەتلىرىمۇ نەزەرگە ئېلىش زۆرۈر.

مۇساباي (مۇسا ھاجى) نىڭ ئاتىسى ئابدۇرۇسۇل ئۆز زامانىسىدا قەشقەردىكى خانلىق مەدرىستە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئانا مەكتىپىگە ئىزچىل ماددىي ياردەم قىلىپ، جامائەتچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئوغلى مۇسابايىمۇ شۇ مەدرىسنى تۈگەتكەن ۋە 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا زور مىقداردا ئىنايەت كۆرسىتىپ خانلىق مەدرىسنى بىر قىتىم چوڭ رېمونت قىلدۇرغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كىلىۋاتقان ئۇنىڭ مۇھىم بىر ۋەسىقىسىدە: "بايلىقنىڭ بىر قىسمىنى ۋە ئوشىرە - زاكاتىنى مەكتەپ ۋە مەدرىسكە تەسەررۇپ قىلىش زۆرۈر" لۇكىنى تەكىتلىگەن. ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مەرىپەتپەرۋەر ئوغۇللىرى - ھۈسەن باي (1844 - 1926 - يىللار) ۋە باۋۇدۇن باي (1851 - 1928 - يىللار) ئاتىسى موسا ھاجىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مەكتەپ مائارىپىغا توھپە قوشۇشتا تىخىمۇ زور پىداكارلىق كۆرسەتكەن. ئەينى زاماندا تارىم ۋادىسىنى جاھالەتنىڭ قاپقارا پەردىسى قاپلاپ

تۇرغان، شۇنداقلا ئەڭ جاھىل ۋە مۇتەئەسسپ كۈچلەر ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان شارائىتتا ھەمدە ئاچكۆز، نادان بايلار خەلقنىڭ يىلىكىنى رەھىمسىز شوراپ، ئۆزىنىلا سەمىرىتىشنى ئەۋزەل كۆرىدىغان شارائىتتا بۇنداق پىداكارلىق كۆرسىتىش ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىز تارىخقا لىلا باھا بىرىدىغانلا بولساق، ئەينى زاماندىكى ھۈسەيىن باي ۋە باۋۇدۇن باي ئاكا - ئۇكىلارنىڭ قەلبىدە ۋە تەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋەجدان ئوتىنىڭ نەقەدەر يالقۇنچىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئىنسانىيەت تارىخىدا - "مائارىپ مەڭگۈلۈك كاتىگورىيە". شۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، مائارىپ ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بىراق ئۇ، "ئەنئەنىۋى مائارىپ" ۋە "يىڭىچە مائارىپ" تىن ئىبارەت چوڭ ئىككى كاتىگورىيىگە بۆلۈنىدۇ.

يىڭى مائارىپ ("ئۇسۇلى جەدىت") نى تۇنجى قېتىم جارى قىلدۇرغان پىداگوگ - مەشھۇر چېخسىلوۋاك ئوقۇتقۇچىسى يان. ئامۇس. كومىنسكىي (1592 - 1670 - يىللار) بولدى. ئۇ قۇرداش ئۆسمۈرلەرنى كلاس (سىنىپ) بويىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يۇرگۈزۈپ، چوڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. ئۇ سىنىپلار ئايرىمىسى بويىچە دەرس پروگراممىسى بار، دەرس سەتكىسى بار، ئىمتىھان تۈزۈمى بار، تەربىيە نىشانىسى بار بىر يۈرۈش يىڭىچە ئۇسۇلنى قانات يايدۇرغانىدى. مۇشۇ تەلەپ بويىچە قۇرداش ئۆسمۈرلەر ئەتراپى باغۋارانلىق، ئازادە سېلىنغان، كەڭ دەرىزىلىك، ئىچى كەڭ ۋە يورۇق، ئۈستەل، پارتىلىرى تەل سىنىپلاردا ئولتۇرۇپ ھەرخىل بىلىم - پەنلەردىن ساۋاق ئالاتتى.

چەت ئەللەرنىڭ يىڭى مائارىپىدىن تەسىرلەنگەن باۋۇدۇن باي ئاكىسىنى يىڭى مائارىپنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ھەمكارلىشىشقا كۆندۈردى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار شەخسىي دارامىتىدىن ئىقتىساد ئاجرىتىپ، ئىكساقتا يىڭىچە مەكتەپ بىناسىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا تۇنجى يىڭى مەكتەپكە ئاساس سالدى. بۇ مەكتەپ 1885 - يىلى كۈزدە رەسمىي ئوقۇش باشلىدى. ئىكساقتا يولغا قويۇلغان بۇ تۇنجى يىڭى مەكتەپ كىيىنرەك "ھۈسەيىنىيە مەكتىپى(1)" دىگەن نام بىلەن ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالدى.

بۇ مەكتەپ دەسلەپ ئۈچ سىنىپتىن تەشكىل قىلىندى. سىنىپلىرى كەڭ دەرىزىلىك، دوسكا، پارتا قاتارلىق سىنىپ جاھازىلىرى مۇكەممەل، سىنىپلارنىڭ ئىچى - تېشى ئاقارتىلغان. ئوقۇتقۇچىلار ئۇچۇن ئىشخانا، ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇن ياتاق، ھامام (تاش مۇنچا) بىنا قىلىنغان، مەكتەپ ئەتراپى ئورمانلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئىسمىغا لايىق يىڭى مەكتەپلىك قىياپىتى نامايان بولۇپ تۇراتتى. كىيىنچە يىراق يىزىلاردىن قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار قونۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. قونۇپ ئوقۇيدىغان بالىلار "لەيلى"، كىلىپ - كىتىپ ئوقۇيدىغانلار بولسا "ناھارى" دەپ ئاتىلاتتى.

دەسلەپكى مەزگىلدە بۇ يىڭى مەكتەپ دۇچ كەلگەن جىددىي قىيىنچىلىق - مۇئەللىم مەسىلىسى ئىدى. بۇ مەسىلنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يىڭى مەكتەپنىڭ ئاساسچىلىرى بولغان ئاكا - ئۇكا مۇسابايلار چەتكە ئوقۇغۇچى چىقىرىپ تەربىيەلەشنى مەردانىلىق بىلەن قارار قىلدى. مۇشۇ قارار بويىچە تۇنجى

قىتىم قازان دارىلمۇئەللىمىنىدە ئىككى يىل تەلىم ئېلىپ قايتىپ كەلگەن ئوقۇتقۇچى كەرىماخۇن بولدى. كىيىن ئۇ بۇ مەكتەپكە مۇدىر بولدى ۋە ئۇنىڭ يىتەكچىلىكىدە "بەش كىشىلىك مۇدىرىيەت ھەيئىتى" قۇرۇلدى. ئۇنىڭ تەركىبىگە باۋۇدۇن باينىڭ ئۆزى ھەم كەرىماخۇن، ھىسامىدىن ھاجىم قاتارلىق مۆتىۋەرلەر كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇنىڭ سىرتىدا توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان "ئاتا - ئانىلار ھەيئىتى" مۇ قۇرۇلغانىدى. بۇ ئىككى ھەيئەت ئايدا ئىككى قىتىم كىڭەش ئېچىپ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ھەم ئىقتىسادىي خىراجىتى قاتارلىق ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلاتتى.

كەرىماخۇن مۇدىر بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، رەسمىي دەرس بىرىدىغان ئوقۇتقۇچىلار بەش نەپەر بولۇپ، ئۇلار: كەرىماخۇن (مۇدىر)، چوڭ غوجىكام، سۇلتان مەھمۇت، ئىدىرىس ھاجى، رائىلە بۇۋى موللاچام قاتارلىقلار ئىدى. بۇ چاغدا مەكتەپ بويىچە 105 نەپەر ئۆسمۈر بولۇپ، ئۇنىڭدىن 25 نەپىرى قىز ئوقۇغۇچى ئىدى. ئوقۇلىدىغان دەرىجىلەرنىڭ تۈرى: ھېساب، تىل، ئىملا، ئوقۇش دەرسى (ئەدەبىيات)، ئەرەب، پارس تىلى، جۇغراپىيە - تارىخ، ئىلمىي ھال، ئىلمىي تەجۋىد، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرىجىلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەپتىلىك دەرس جەدۋىلى بويىچە بىر كۈندە تۆت سائەتلىك دەرس ئۆتۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ھەپتىدە بىر قىتىم مەكتەپ مۇدىرى پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارغا ئەخلاق دەرسى لىكسىيىسى بىرىپ تۇرۇش مۇنتىزىم تۈزۈمىگە ئايلاندى. شۇنىڭدەك شۇ چاغدىكى تۈزۈم بويىچە ئوقۇتقۇچىلار ئۇچۇن كۈندىلىك مەشغۇلات ۋاقتى ئالتە سائەت، ئوقۇغۇچىلارغا بەش سائەت قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا ھەر كۈنى بىر ئوقۇتقۇچى نۆۋەت بىلەن دىجورىنى بولۇش، ھەر بىر سىنىپقا سىنىپ مەسئۇلى بولۇش تۈزۈمىمۇ يولغا قويۇلغان. دىجورىنى مۇئەللىملەر خاتىرە تۇتۇپ، ھەر كۈننىڭ ئاخىرقى سائىتىدە مەكتەپكە دوكلات قىلىپ ياخشى - يامان ئەھۋاللار ئۈستىدە ئۇچۇر بىرەتتى.

بۇ يىغى مەكتەپنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىن باشلاپلا ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئىمتىھان نەتىجىلىرى تۆت دەرىجىگە ئايرىلاتتى. مەسلەن: ئەلىۋلئەلا (1 - دەرىجىلىكلەر)، ئەلا (ئىككىنچى دەرىجىلىك ئەلا بولغانلار)، ئەۋسات (ئوتتۇرا دەرىجىلىكلەر)، ئەدنا (ئوتتۇرا ئەلەمىي قالغانلار).

ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرى پۈتۈن كەنت ئاھالىلىرى قاتناشقان ھالدا قىزغىن ۋە داغدۇغىلىق ھالدا ئۆتكۈزۈلەتتى. ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ مارشلىرىنى جاراڭلىتىپ كۆرەك قىلاتتى. ئوقۇش تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلار تۆت دەرىجە مۇكاپات بىلەن تەغدىرلىنەتتى. مەسلەن: 1 - دەرىجىلىكلىرىگە "تەھسىننامە"، 2 - دەرىجىلىكلىرىگە "ئاپىرىننامە"، 3 - دەرىجىلىكلىرىگە "تەقدىرنامە"، 4 - دەرىجىلىكلىرىگە "شاھادەتنامە" تارقىتىلىپ بىرىلەتتى.

ئوقۇتقۇچىلار جامائەت ئىچىدە بەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئەر ئوقۇتقۇچىلار "ئەپەندىم"، ئايال ئوقۇتقۇچىلار "موللاچام" دەپ ئاتىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى ئاشۇ ھۆرمەتنى كۈچەيتىپ باراتتى. مەسلەن: 1 - دەرىجىلىكلەرگە 400 چارەك، 2 - دەرىجىلىكلىرىگە

300 چارەك، 3 - دەرىجىلىكلىرىگە 200 چارەك ئاشلىق مائاش (يىللىق) بىرىلەتتى. بۇ مائاش تەمىناتىنىڭ بىر قىسمىنى ئاكا - ئۇكا مۇسابايلىرىنىڭ ئىقتىسادىدىن، قالغان قىسمى ئوشىرە - زاكات كىرىمىدىن چىقىرىلاتتى.

بۇنىڭ سىرتىدا، كەمبەغەل ۋە يېتىم ئۆسمۈرلەر ئۈچۈن "خانەندىلىك" (ئوقۇش ياردەم پۇلى) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. ئۇلارنى كىيىم - كىچەك بىلەن تەمىنلىگەندىن باشقا، تاماق راسخوتى ئۈچۈن 1 - دەرىجىلىكلىرىگە 15 چارەك، 2 - دەرىجىلىكلىرىگە 12 چارەك، 3 - دەرىجىلىكلىرىگە سەككىز چارەك ئاشلىق تەمىنات بىرىلەتتى. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تولۇق كىلىپ خاتىرجەم ئوقۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن جامائەتنىڭ چارۋىلىرىنى توپلاپ باقىدىغان مەخسۇس "پادىچى" ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى.

1888 - يىلى يىڭى مەكتەپنىڭ تۇنجى مۇدىرى كەرىماخۇن ئەپەندى ۋاپات بولۇپ كەتتى. بۇ ئەمدىلا بىخ ئۇرۇپ مۇستەھكەملىنىشكە قەدەم تاشلىغان ئۇيغۇر يىڭى مائارىپى ئۈچۈن بىر يوقىتىش بولدى. بۇ بوشلۇقنى تىز تولدۇرمىغاندا، يىڭى مەكتەپ بۆشۈكىدىلا تۇنجۇقۇپ كىتىش خەۋىپىنى جىددىي ھىس قىلغان باۋۇدۇن باي چەت ئەلگە يەنە ئوقۇتقۇچى چىقىرىشقا ئالدىردى. بىر - ئىككى يىل پۇختا تاللاش ۋە ئەتراپلىق تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1902 - يىلى بىر تۈركۈمدىلا سەككىز نەپەر ئىقتىدارلىق ياشنى تۈركىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ تەركىبىدە تۇرسۇن ئەپەندى، ھەسەن ئەپەندى، مەسئۇت سەبىرى، جىرجىس ھاجىم (بۇ ئىككىيلەن ئىلىدىن تاللانغان) ۋە قادىر ئەپەندى قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇنىڭ سىرتىدا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىدىل تەرەپلەرگىمۇ بىر قىسىم ياشلارنى ئەۋەتىش تەييارلىقى كۆرۈلدى.

چەت ئەلگە چىقىرىلغان ياشلار ئوقۇش تۈگىتىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، باۋۇدۇن باي 1 - تۈركۈمدە تۈركىيىدىن ئابابەكرى قاتارلىق زىيالىلارنى مۇئەللىملىككە تەكلىپ قىلىپ ئالدۇردى. ئابابەكرى ئەپەندى ئىكساقىتىكى يىڭى مەكتەپنى 1890 - يىلىدىن 1896 - يىلىغىچە باشقۇردى.

ۋەتەنپەرۋەر مەرىپەتچى ھۈسەيىن ھاجى، باۋۇدۇن باي ئاكا - ئۇكىلار مۇشۇ چاغدا يىڭى مەكتەپنىڭ دائىرىسىنى كىڭەيتىش ئارقىلىق سىنىپ سانى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش پىلانلىرىنى كۆڭۈللىرىگە پۈكۈپ قويۇشقانىدى. بۇ ئۇلارنىڭ چەت ئەللەرگە كۆپلەپ ئوقۇغۇچى چىقىرىشتىكى مۇددىئاسىدىنمۇ ئوچۇق مەلۇم بولۇپ تۇراتتى. 1895 - يىلى مۇساباي ھاجى ۋاپات بولۇشنىڭ ئالدىدىمۇ ئوغۇللىرىغا: "ھەزرىتى ھەبىب ئەجەم" مازىرىنى ياساپ چىقىشنى ۋە يىنىغا كىڭەيتىپ ئازادە مەكتەپ بىنا قىلىشنى ۋەسىيەت قىلىدۇ. مۇشۇ ۋەسىيەت بويىچە "ھەزرىتى ھەبىب ئەجەم" مازىرى بىلەن ئۇنىڭ يىنىغا كىڭەيتىپ سېلىنىدىغان "ھۈسەيىنىيە مەكتىپى" نىڭ چوڭ قۇرۇلۇشى 1896 - يىلى رەسمىي باشلاندى.

1898 - يىلى ئىككى يىلغا يەتەر - يەتمەي گۇمبەز مۇنارى ئاسمانغا بوي تارتقان كۆركەم مازار بىلەن ئازادە سېلىنغان يېڭى مەكتەپ بىناسى ئىكساقنا قەد كۆتۈردى .

زامانىسىدا ئاتاقلىق بىناكارلىق ماھىرى دەپ تونۇلغان قەشقەرلىك مەشۇق ھاجى لايىھەلەپ ياساپ چىققان بۇ كاتتا ۋە كۆركەم بىنانىڭ گۇمبىزى ھازىرمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. بولۇپمۇ يانداش سېلىنغان كىشىلەرنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان كارىدورلۇق سەككىز سىنىپلىق ئوقۇتۇش بىناسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ مەكتەپ قۇرۇلۇشى بارلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ ئىپتىخارىنى قوزغايدۇ.

بۇ مەكتەپتە سىنىپتىن باشقا يەنە 12 ئېغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتقى (ھۇجرا)، ھۇجرىلارنىڭ شىمالىدا قويۇق بوستانلىق، نەقىشلەنگەن پىشايۋانلىق مەسچىت، بىنا ئوتتۇرىسىدا رىشاتكىلىق زال، ئىككى ئېغىزلىق ئاشخانا، ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇن مەخسۇس مۇلازىمەت دۇكان ئۆيى، شەرقىي شىمال تەرىپىدە بەش مودائىرىدە مېۋىلىك چوڭ باغ، باغنىڭ شەرقىدە يەنە شۇ چوڭلۇقتا تەنتەربىيە مەيدانى، بەش - ئالتە موكەڭلىكتە تىرەكلىك، پەشتاق، تاش پارلىق مۇنچا (ھاممام)، مەكتەپنىڭ ئىچىگە سوزۇلغان 200 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئېرىق، ئېرىق بويلاپ ئۆستۈرۈلگەن تۆت قاتار تىرەك بوستان، ئىسكىلات، مۆتىۋەللى ئامبىرى، مەكتەپنىڭ دەل ئوتتۇرا قىسمىدا تىياتىر زالى، غەربىي جەنۇبتا ئەتراپى تال، ئالما، ئۇچمە بىلەن قاپلانغان چوڭ كۆل، بىر چەتتە كاھىش پىشىرىدىغان چوڭ خۇمدان، خۇمدان ئامبىرى، ئىككى جايدا تەرەتخانا... قاتارلىقلار پىلانلىق جايلاشتۇرۇلغان .

10- باب

4. خەمەت ۋەكىلى

خەمەت ۋەكىلى ئىلى ۋە چۆچەك ۋىلايەتلىرىدە 50 يىل مائارىپ خىزمىتىنى ئىشلىدى. ئۇ 1930 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچى بولۇپ، تۆمەنلىگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلىدى. تالانتلىق ۋە ئىجتىھاتلىق بۇ مەرىپەتچى ئۇيغۇرچە، تاتارچە، قازاقچە، ئەرەبچە، پارىسچە، تۈركچە ۋە رۇسچە تىللارنى پىششىق بىلەتتى ۋە شۇ تىللاردىكى دەرسلىك ماتېرىياللاردىن تولۇق پايدىلىناتتى. خەمەت ۋەكىلى 1934 - يىلدىن باشلاپ غۇلجىدىكى مەشھۇر "نەمۇنە مەكتىپى" گە رەھبەرلىك قىلىپ، پۈتۈن ئىلى مائارىپىغا نەمۇنە ياراتقانىدى. ئۇنىڭ ئۆلگىسى بويىچە شۇ چاغدىكى "تائالىيە"، "كەشپىيە"، "سايرامىيە"، "ھۈسەينىيە"، "روشن"، "گۈلشەن" قاتارلىق مەكتەپلەر قايتا رەتكە سېلىنىپ، تىزراۋاجلاندى.

خەمەت ۋەكىلى تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە دەرىجىسىنى پىششىق بىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى فىزىكا، ھىمىيە، ئاناتومىيە، بىئولوگىيە پەنلىرىنىمۇ پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ چاغدا دەرسلىك ماتېرىياللار كەم بولغاچقا، ئالگېبرا ۋە گىئومېترىيە قاتارلىق پەنلەردىن ئۆزى كونسىپك

تۈزۈپ چىققان.

خەمەت ۋەكىلى 1947 - يىلىدىن باشلاپ "غۇلجا بىلىم يۇرتى" دا ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى ۋە فىزىكا، خىمىيە، تىرىكچىلىك... پەنلىرى ئۈچۈن 1000 بەتتىن ئارتۇق دەرسلىك تەييارلىدى. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن ئالگېبرا ۋە ئانالىتىك گىئومېترىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۈچۈن 800 بەتتىن ئارتۇق ئوقۇتۇش قوللانمىسى ئىشلەپ چىقتى. ئۇ نۇرغۇن قېتىم نەمۇنىلىك مائارىپچى دىگەن شەرەپكە ئىگە بولدى.

مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرىدە مىللىي مائارىپنىڭ ئەڭ ئاساسىي رولىچىسى، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى ۋە ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ (1916 - 1943) ئىدى.

لىن جىلۇ 1938 - يىلىنىڭ بېشىدا شىنجاڭ دائىلىق ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان، "ئۆگىنىش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرلەشتۈرۈش" تىن ئىبارەت تەلىم - تەربىيە فاكىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە "ئىتتىپاق بولۇش، جىددىي بولۇش، ئاددىي - ساددا بولۇش، روھلۇق بولۇش" دىن ئىبارەت مەكتەپ نىزامنامىسىنى يۈرگۈزگەن. ئۇ كۆتۈرەڭگۈ - روھلۇق مەزمۇندىكى "دارىلفۇنۇن مەكتەپ ناخشىسى" نى تۈزۈپ چىققان. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى جۇشقۇن كەيپىياتلىق بىلىم يۇرتىغا ئايلانغان.

لىن جىلۇ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە مەسئۇل بولغان ۋە ئۇچتۇرپان، كۇچا ناھىيىلىرىگە ھاكىم بولغان چاغلىرىدىمۇ مىللىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا چوڭ ئىشلارنى قىلدى.

"مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرى" دىكى گۈللەنگەن مائارىپ قوينىدا يېتىشىپ چىققان تالانتلىق ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىدىن ئابدۇكېرىم ئابباسوف (1920 - 1949)، لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922 - 1945)، ئابدۇللا روزى (1919 - 1945) قاتارلىق نۇرغۇن ئىنقىلابىي مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلارنىڭ يېتىلىشىدە لىن جىلۇنىڭ ئىنقىلابىي مائارىپ تەربىيىسىنىڭ بىۋاسىتە كۈچلۈك تەسىرى بولدى.

ئاتاقلىق مائارىپچى ۋە ئىنقىلابىي قۇربان ئابدۇللا روزى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ناماياندىلىرىدىن بىرى.

ئابدۇللا روزى 1919 - يىلى ئۇچتۇرپاندا كىچىك تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بوۋىسى ئاتۇش مەشھەتلىك ئىدى. ئۇ 1935 - يىلى باھاردا ئۇچتۇرپاندىكى تۇنجى دارىلمۇئەللىمىن (ئۇ چاغدا بۇ مەكتەپ ئىككى سىنىپلىق قىسقا مۇددەتلىك ئىدى) نى ئەلا تۈگىتىپ، "ئەلىيۇلەلا" (ھەممىدىن بىرىنچى) بولۇپ مۇكاپاتلانغان. ئەينى زاماندا ئۇنى ئوقۇتقان بۇ مۇئەللىمنىڭ ئەسلىشىچە، شۇ چاغدا "ئۇنىڭدەك زىرەك، پاراسەتلىك ئۆسمۈرنى كۆرۈپ باقمىغان" ئىكەن. ئابدۇللا روزى ئۇچتۇرپان دارىلمۇئەللىمىنى تۈگىتىپ، يېزىلاردا مۇئەللىملىك قىلدى. دەل شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش ئۆقتۈرۈشى كەلگەنىدى. ئۇچتۇرپاندىن ئىمتىھاندا ئەلا نۆتكۈنلەر ئابدۇللا روزى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف بولدى. ئاقسۇ كونسىتەبىلىدىن ياخشى نەتىجە بىلەن ئۆتكەنلەر

مەۋلانجان تۇردى، ھاشىمجان ئاخۇنجان، ئەھمەت ھەسەنۇف قاتارلىقلار ئىدى. بىراق كىيىنكىلەر ئۇرۇمچىگە دەل ۋاقتىدا يېتىپ بارغان بولسىمۇ، ئالدىنقى ئىككىيلەن ۋاقتىدا ئۆلگۈرۈپ بارالماي، ئۇرۇمچىدە قېلىپ ئوقۇشقا مەجبۇر بولدى.

1936 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئابدۇللا روزى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە كىرىپ ئوقۇدى. ئۇ ھەم تەبىئىي پەندە ھەم ئىجتىمائىي پەندە تىزلا ئەڭ ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى. يەنە كىلىپ ئۇ پەلسەپە (ماتېرىيالىستىك دۇنيا قاراش) ساھەسىدە ئەڭ ئۇستا ئاتىق ئىدى. ئۇ ھەممە جەھەتتە ياخشى بولغاچقا، پۈتۈن ساۋاقداشلىرى ئۇنى ھۆرمەتلەپ "داھىي ئوقۇغۇچى" (ئوقۇغۇچىلار داھىيسى) دەپ ئاتىشاتتى. شۇ چاغدىكى "شىنجاڭ گېزىتى" دە ئۇنىڭ قىسقا ماقالىلىرى بېسىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ پوچۇركىسى خۇددىي ئۆزىنىڭ كىلىشكەن قامىتىدەك چىرايلىق ئىدى. ئابدۇللا روزى بىر ماقالىسىدە تۇنجى قېتىم "ئارزۇ" دىگەن تەخەللۇسنى قوللانغانىدىن كىيىن، ساۋاقداشلىرى ئىچىدە بۇ تەخەللۇس كەڭ تارقىلىپ كەتتى. ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىڭ بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلىرى ئۇيۇشتۇرغان بىر ئىجادىيەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئىسمىمۇ كىيىنچە بېرىپ مۇشۇ تەخەللۇس بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي مەكتەپ "تەرتىپ بولۇمى" نىڭ يوشۇرۇن چارلاپ بىكىتىشى ئارقىسىدا بۇ ئىجادىيەت گۇرۇپپىسى "ئەكسىيەتچىل" دەپ قارىلاندى. ئىجادىيەت گۇرۇپپىسىنىڭ تەسىس قىلغۇچىسى بولغان ئابدۇللا روزى سىياسىي تۆھمەت بىلەن ماناسقا پالىۋېتىلدى.

ئابدۇللا روزى ماناسقا پالىنىپ كىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ باشپاناھلىق قىلىشىغا ئىرىشتى. 1938 - يىل كۈز مەۋسىمىدىن باشلاپ ئابدۇللا روزى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مائارىپ مۇپەتتىشى، قوشۇمچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ ئىشلىدى. ئابدۇللا روزى ئۆزىگە يۈكلەنگەن قوش خىزمەت ئىمتىيازىدىن جىددىي پايدىلىنىپ، بۇ ناھىيىنىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلرىغىچە ئارىلاپ بېرىپ مەكتەپ تۈرلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. چوڭلار مائارىپىغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ، ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنى ئەۋج ئالدۇردى. غەپلەتكە، نادانلىققا ۋە جاھالەتكە قارشى مەزمۇندا "تۆمۈر ئاكا ئويغاندى" ناملىق دراممىنى يېزىپ چىقىپ، سەھنىلەشتۈرگەندىن كىيىن، بۇ دراما پۈتۈن ناھىيىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. ئارىدىن توپ - توغرا يىرىم ئەسر ئۆتۈپ كەتكەن مۇشۇ كۈنلەردىمۇ ئۇرۇمچى، ماناس، قۇتۇبى، ئالاۋۇسۇن قاتارلىق جايلاردا كىشىلەر ئابدۇللا روزى ۋە ئۇنىڭ پىداگوگىكىلىق دراممىسى - "تۆمۈر ئاكا ئويغاندى" نى ئېغىزىدىن چۈشۈرۈشمەيدۇ.

ئابدۇللا روزى 1940 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قايتىپ كەلدى. ئۇ ئاقسۇغا كىلىپلا ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باش مائارىپ ئىنسىپەكتورى (مەكتەپ مۇپەتتىشى)، جۇملىدىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭمۇ مۇپەتتىشى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، پۈتۈن ناھىيىلەردىكى مەكتەپلەرنى ئەمەلىي تەكشۈرۈش چىقىپ، 1941 - يىلىنىڭ

ئاخىرلىرى ۋە 1942 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئاقسۇ گېزىتىدە "تەلىم - تەربىيە ئوچرىكلىرى" سەرلەۋھىلىك ئۇزۇن ماقالىسىنى ئىلان قىلدى. بۇ ماقالە ئەتراپلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن يىرىم ئايغىچە ئايىغى ئۇزۇلمەي بىسىلغان ۋە پۈتۈن ۋىلايەت ھەتتا چەت ۋىلايەتلەردىمۇ چوڭ تەسىر قوزغىغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئابدۇللا روزى ئىنسىپەكتورلۇق ھوقۇقىدىن توغرا پايدىلىنىپ يىرىم يىل ئىچىدە مەكتەپ تەشكىلىنى رەتكە سېلىپ چىقتى. ئۇ چاغلاردا ئىنسىپەكتورلاردا شۇنداق ئىمتىياز بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يازلىق ۋە قىشلىق تەتلىلىك بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرىنى تەشكىللىدى ۋە بۇ كۇرسلاردا ماتېماتىكا ھەم تىل - ئەدەبىيات دەرسلىرىنى ئۆتتى. ئۇ ئەمەلىي پائالىيەتلىرى ئارقىسىدا پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە تىز شۆھرەت قازاندى.

ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1943 - يىل 9 - ئايدا رەسمىي ئۈچ سىنىپ، بىر بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدىن تەشكىل تاپقان ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى دولان دەرياسى بويىدىكى يېڭى بىنا تەنتەنە بىلەن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ تۇنجى ئىلمىي مۇدىرى ئابدۇللا روزى ئىدى. شۇ يىلىنىڭ كەچ كۈزىدە ئوت يۈرەك شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئاقسۇغا كىلىشى بىلەن بۇ يەردە كۈچلۈك دولقۇن پەيدا قىلدى. ئابدۇللا روزى ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپكە ئوخشاش جەڭگىۋار زىيالىيلارنىڭ جاھالەتكە قارشى كۈرەشلىرى ۋە ئىجادىيەتتىكى ھەمكارلىقى ئارقىسىدا پۈتۈن ئۆلكە خاراكتىرلىك چوڭ ئىشلار مۇشۇ ئاقسۇدا مەيدانغا كەلدى. قىسقىغىنا ئىككى - ئۈچ يىل ئىچىدە ئاقسۇدا چوڭ ھەجىملىك ئوپېرا - درامىلاردىن 10 نەچچىسى سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، ئاقسۇ شىنجاڭ بويىچە "دراما - ئوپېرا شەھىرى" گە ئايلاندى. بۇ جەھەتتىن ئاشۇ بىر مەزگىل ئىچىدە، ئۇنىڭغا نە قەشقەر، نە ئۈرۈمچى يېتىشەلمەيتتى. مۇشۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ھاسىل بولۇشىدا مەرھۇم ئابدۇللا روزى يېتەكچىلىكىدىكى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن چوڭ ھەسسە قوشقان. بۇ مەكتەپ چوڭ تىپتىكى "غېرىپ - سەنەم ئوپېراسى" نى تەييارلىغاننىڭ سىرتىدا، ئابدۇللا روزى يازغان مەشھۇر "ئۆگەي ئانا" دراممىسىنى سەھنىلەشتۈرۈپ پۈتۈن ۋىلايەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كىرەككى، ل. مۇتەللىپ بىلەن ئابدۇللا روزىنىڭ غايىسى دراما - سەنئەت دولقۇنى ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىش ئىدى. لىكىن، ئۇلار ئىلىم - مەرىپەتنى ھەرگىز بوشاشتۇرۇپ قويمايتتى. بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر جانلىق مىسالنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە، بىر كۈنى بىر توپ ئوقۇغۇچىلار لۇتپۇللا مۇتەللىپنى دارىلمۇئەللىمىننىڭ يېڭى بىنا مەيدانىدا ئارىغا ئېلىۋېلىپ، شائىرنىڭ رەسساملىق ماھارىتىنى سىناپ كۆرمەكچى بولۇشۇدۇ. لۇتپۇللا دەرھال ماقۇل بولىدۇ - دە، ھىلىقى ئوقۇغۇچىلارنى ئەگەشتۈرۈپ سىنىپقا كىرىدۇ ۋە قولىغا بور ئېلىپ، قارا دۈسكىغا رەسىم سىزىشقا باشلايدۇ: ئوڭ تەرەپكە كىتاب كۆرۈۋاتقان ئىلاھىي قىزنى، سول تەرەپكە مېۋىلىرى قىزىرىپ پىشقان ئالما دەرىخىنى بەش مىنۇت روزىگادا سىزىپ چىقىدۇ. ئىلاھىي قىزنىڭ ئۈستى تەرىپىگە "مۇزەيۈس" دىگەن سۆزنى يېزىپ قويىدۇ - دە، سىنىپتىن ئالدىراش چىقىپ كىتىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ھاڭ - تاڭ

بولۇشۇپ، رەسىمدىن مەنە تاپالماي، ئابدۇللا روزىنىڭ شەرھىلەپ بىرىشىنى ئىلتىماس قىلدۇ. ئابدۇللا روزى بۇ تېپىشماقنى يىشىپ بىرىدۇ: ھىلىقى سۈرەتتىكى ئىلىم - پەننىڭ پىرى "مۇزەيۇس" ناملىق ئىلاھىي قىز ئىكەن. ھازىرقى مۇزەي دىگەن ناممۇ شۇنىڭدىن كىلىپ چىققان ئىكەن. رەسىمدىكى مەنە: پەقەت كىتاب ئوقۇغاندا ۋە بىلىم ئالغاندىلا ئاندىن مېۋىگە ئىرىشەلەيدۇ، دىگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىكەن. بۇ جاۋابتىن بەھرىمەن بولغان ئوقۇغۇچىلار بۇ ئىككى ئۇستازنىڭ ئىقتىدارى ۋە مول بىلىمىگە ھەيران قېلىشقان.

ئابدۇللا روزى يەنە "ئارزۇ" تەخەللۇسى بىلەن ئاقسۇ گېزىتىدە نۇرغۇن جەڭگىۋار شېئىرلارنى ئېلان قىلدى. "ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كىيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىتى"، "كەلپىن ۋە دولان شېئىرلىرى" ناملىق ئىلمىي ئەسىرىنى يازدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن ھەمكارلىشىپ يازغان "ئۇيغۇر ئەدەبىياتى" ناملىق ئەسىرى دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئەينى يىللاردىكى بىردىنبىر مۇھىم دەرسلىكى ئىدى. ئۇ، بۇ دەرسنى ئۆزى بىرەتتى. دەرسلىك ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن شېئىرىي ژانىرلار ئۈچۈن كۆپىنچە ل. مۇتەللىپ ۋە بىلال ئەزىزنىڭ ئىنقىلابىي مەزمۇن بىلەن يوغۇرۇلغان شېئىرلىرى مىسال قىلىپ كىرگۈزۈلگەنىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ "شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ" ناملىق شېئىرىمۇ بار ئىدى. بۇ شېئىرنىڭ ھەر بىر كۆپلىتىنىڭ باش مىسراسىدىكى بىرىنچى ھەرپنى تىرىۋەلىپ قوشقاندا "ياشاش ئۈچۈن كۈرەش" دىگەن ئىنقىلابىي شىئار چىقتى. ئۇنىڭ ئۆزى يازغان بىر مۇۋەششەھ شېئىرىدىن "كۈچ ئۇلاش" دىگەن ياغراق يەكۈن چىقاتتى. "ياشاش ئۈچۈن كۈرەش"، "كۈچ ئۇلاش" - ماركسىزم پرىنسىپىغىمۇ، دارۋىنىزم پرىنسىپىغىمۇ ئۇيغۇن كىلەتتى. ئابدۇللا روزى مۇشۇ ئۇلۇغۋار غايىنى باش ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۆزى دەل مۇشۇ جەڭگىۋار غايىنىڭ تۇرتكىسىدە يېقىن دوستى ۋە سەپىدىشى لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىرلىكتە "ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى" ناملىق ئىنقىلابىي تەشكىلاتنى ئۇيۇشتۇرغانىدى. ئۇلار ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلىشىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش يولىدا مەخپىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1945 - يىلى تېررورلۇق بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى. ئابدۇللا روزى شۇ چاغدا 26 ياشتا ئىدى...

1942 - يىلىدىن كىيىن سىياسىي ۋەزىيەت كەسكىن ئۆزگىرىپ، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئىلغار ئوقۇتقۇچىلار ئارقا - ئارقىدىن تۇتقۇن قىلىندى ۋە تۈرمىلەرگە تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شۇنداق قىلىپ، "مىللىي بىرلىك سەپ دەۋرى" دە بىر مەھەل گۈللەنگەن مائارىپ خاراب بولۇپ كەتتى، مەكتەپلەر تاقالدى، ئوقۇتقۇچىلار ئىشسىز قالدى، نادانلىق ۋە جاھالەت قايتىدىن باش كۆتۈردى.

ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رايونىدا مىللىي مائارىپ گۈللەپ ياشنىدى. مائارىپ ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى كۈنسايىن ئۆستى. ئوقۇتقۇچىلىق ئەڭ شەرەپلىك خىزمەت دەپ تونۇلدى ۋە

ھۆرمەت قىلىندى. مەرھۇم ئەخمەتجان قاسىمى مۇنداق دىگەندى:

"سنىپتا قالاق ئوقۇغۇچى قالمىسۇن دەپ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ تىرىششۋاتقان ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ قانچىلىك قىيىن ۋە جاپالىق ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلىمەن. كىشىلىك جەمئىيەتتە مۇئەللىمنىڭ مېھنىتىدىن پەخىرلىككە مېھنەت يوقتۇر، چۈنكى، ئالىم، مۇتەخەسسس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت، دۆلەت ئەربابى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر."

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئىلىدا ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى 295 كە، سنىپ سانى 980 گە، ئوقۇتقۇچىلار سانى 1051 گە، ئوقۇغۇچىلار سانى 28 مىڭ 345 كە يەتكەن بولسا، 1949 - يىل 9 - ئايدا مەكتەپلەرنىڭ سانى 342 گە، سنىپ سانى 1321 گە، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سانى 1413 كە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 39 مىڭ 269 غا يېتىپ بارغانىدى. 1950 - يىلى جەدۋەللەشتۈرۈلگەن سانلىق مەلۇماتتا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 1134 سنىپ، 39 مىڭ 734 ئوقۇغۇچى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 180 سنىپ، 4938 ئوقۇغۇچى؛ ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى بىلىم يۇرتى، تىببىي مەكتەپ، ھۈنەر - كەسپ مەكتىپى ۋە رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدىغان 2096 ئوقۇغۇچى قوشۇلۇپ، جەمئىي 46 مىڭ 768 كىشىلىك ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى بولغانىدى. ئۇ چاغدا غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ئاتاقلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىرى بولغان "مۇراد مەكتىپى" 27 سنىپقا كۆپەيگەندى.

ئۈچ ۋىلايەت مائارىپىدا قىسقىلا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئوتتۇرا مەلۇماتلىق تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەن ئوقۇتقۇچىلىرى، دوختۇر، ۋراچىلار، رادىست، پوچتالىونلار يېتىشىپ چىقتى، ئۇلار تاكى كىيىنكى كۈنلەرگىچە ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يادرو كۈچلىرىدىن بولۇپ مۇھىم رول ئوينىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قىزغىن قاتناشقۇچىسى - مەرىپەتپەرۋەر شائىر نىمىشپېنتىنىڭ "بىلىم ئىشقىدا" سەرلەۋھىلىك تۆۋەندىكى شېئىرى ئەينى زاماندا

ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان مەرىپەت خىتابى ئىدى:

جاھان رەنالىرى ئىچىرە بىلىمدەك بىر گۈزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئۆزگە تۇتقان بار، بولۇر ئۇ گاھىدا يار - يوق.
قارا قاشلىق تولۇن ئايىلار ساڭا بىرنەچچە كۈن يولداش،
ئەگەر سەن پۇلدىن ئايرىلساڭ، سىنى تاشلايدۇ ھىچ ئار يۇق.
كىرىپ نەپسىڭنىڭ كەينىگە، بىلىمدىن ئۆزگە يار تۇتساڭ،
بېشىڭغا چۈشسە بىر كۈنلەر، ئۇ چاغدا سەن كەبى خار يوق.

بىلىمگە ئاشنا بولسا، ئوقۇش ئىشقىدا بۇلبۇل بول،
ئۈگەنمەككە مائارىپ باغچىسىدەك ئەسلى گۈلزار يوق.
ئۆزەڭنى نىمىشپەت ئۇشبۇ پىكىرگە ئەيلىگەن قۇربان،
بىلىمدىن يۈز ئۆزىگە نەركەبى قاتتىق گۇناھكار يوق...

ئىزاھاتلار:

- (1) مىللىي بىرلىك سەپ - ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە قۇرۇلغان مىللىي بىرلىك سەپنى كۆرسىتىدۇ.
- (2) (3) "شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى" 1982 - يىل، 5 - سان 176 - بەت، 180 - بەت.

11-باب سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق

بىز يۇقىرىدا 1949 - يىلغىچە بولغان ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى ئۈستىدە قىسقىچە توختالدىق. ئازادلىقتىن كەينىكى مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا باشقا بىر كىتابىمىزدا تونۇشتۇرماقچىمىز. مائارىپ ئىلمى تەتقىقاتى ۋە مائارىپ تارىخىشۇناسلىقىدا ئەڭ مۇھىم ئىلمىي ئۇسۇل سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق مېتودى ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر مائارىپچى بۇ ھەقتە زۆرۈر ساۋاتقا ئىگە بولۇشى كىرەك. چۈنكى، سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى بىزگە مائارىپ تەرەققىياتىدىكى سان بىلەن سۈپەت ئوتتۇرىسىدىكى، جايلار بىلەن جايلار ئوتتۇرىسىدىكى، دەۋرلەر ئوتتۇرىسىدىكى، ئەلىمىز مائارىپى بىلەن باشقا ئەللەر مائارىپى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

مەشھۇر سېلىشتۇرما مائارىپشۇناس بەرداي: "باشقىلارنى چۈشىنىش ئارقىلىق ئۆزىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى بەكمۇ قىممەتلىك" دېگەنىدى. يەنە بىر سېلىشتۇرما مائارىپشۇناس كاندەل: "سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق مائارىپ تارىخىنى ئۈزلۈكسىز مەسلىكىنى مەقسەت قىلىدۇ..." دەيدۇ.

سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىلمى قەدىمقى يۇناندىن باشلانغان. قەدىمقى يۇناننىڭ مەشھۇر تارىخچىسى سەنوپون (سەنوپون) ئۆزىنىڭ "پادىشاھ سەروسنىڭ تەرجىمىھالى" ناملىق ئەسىرىدە: پېرسىيە ياشلىرىنىڭ تەربىيە ئەھۋالى، ئۇ يەردىكى مائارىپ خىزمەتلىرى، پېرسىيە بىلەن يۇنان مائارىپى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، ئىككى خىل مائارىپنىڭ مەقسىتى، تەشكىلىي تۈزۈملىرى... قاتارلىق ئەھۋاللارنى سېلىشتۇرما مېتودى بويىچە تەپسىلىي بايان قىلغان.

قەدىمقى رىمنىڭ ئاتاقلىق سىياسەتچىسى سىسترون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 100 - 43 - يىللار) ئۆزىنىڭ "جۇمھۇرىيەت تۈزۈلمىسى" ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە قەدىمكى يۇنان مائارىپى بىلەن رىم

مائارىپنى سىلىشتۇرۇپ تەسۋىرلىگەن. ئوتتۇرا ئەسىردە تۇنىسلىق ئالىم كاردۇن شەرق مۇسۇلمان مائارىپى بىلەن غەرب مائارىپىنى سېلىشتۇرغان.

لىكىن، سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنى بىرىنچى قېتىم سىستېمىلىق پەن قاتارىغا كۆتۈرگەن فرانسىيىلىك مەشھۇر پەداگوگ ئانتۇنى جۇللىيان (8481 - 5771 ئانتۇنى جۇللىيان) بولدى. ئۇ 1817 - يىلى "سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق" ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى ئىلان قىلدى. بۇ ئەسەرنىڭ تەسىرىدە ھەرقايسى ئەللەر مائارىپچىلىرى ئۆزئارا نازارەت قىلىش، ئۆز ئەلىنىڭ مائارىپ سەۋىيىسىنى باشقا ئەللەرنىڭ مائارىپ سەۋىيىسىگە سىلىشتۈرۈش دولقۇنىنى ئۇچ ئالدۇرۇۋەتتى. 1831 - يىلى يەنە بىر فرانسۇز پېداگوگى ۋىكتۇر (1792 - 1867 - يىللار) "پروپىيە مائارىپى" ناملىق ئەسىرىنى ئىلان قىلدى. بۇ كىتاب نۇرغۇن ئەللەرنىڭ مائارىپچىلىرى ئىچىدە تېخىمۇ زور تەسىر قوزغىدى.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق 2 - باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. مەشھۇر ئىنگلىز پەداگوگى سادىرلىر (3491 - 1681 مېچائەل سەدلەر) "مائارىپ مەسىلىلىرى" ناملىق 28 توملۇق ئەسىرىنى ئىلان قىلدى. بۇ ئەسەردە ئۇ ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ مائارىپ ئەھۋالىنى تەپسىلىي سىلىشتۈرۈپ بايان قىلدى.

1898 - يىلىدىن باشلاپ سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئامېرىكىدا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ رەسمىي دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەردە مەخسۇس سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق تەتقىقات ئورگانلىرى تەستىق قىلىنىشقا باشلىدى. مەخسۇس مەجمۇئەلەر چىقىرىلىدىغان بولدى.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن "دۇنيانىڭ مائارىپ ئەھۋالى" دېگەن نامدا كۆپ توملۇق كىتاب نەشر قىلىندى.

سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مېتودى تۆۋەندىكى ئۈچ كاتەگورىيىگە بۆلۈنىدۇ:

1. ۋەرتىكال (مەردىئان) سىلىشتۈرۈش مېتودى: بۇ مېتودى بويىچە بىر دۆلەت ياكى بىر رايوننىڭ دەۋرىي باسقۇچلىرى بويىچە سىلىشتۈرۈپ بايان قىلىش ئۇسۇلى يۈرگۈزۈلىدۇ.

2. گورىزونتال (پاراللەل) سىلىشتۈرۈش مېتودى: بۇ مېتودى بويىچە رايونلار بىلەن رايونلار، دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر سىلىشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: 1982 - يىللاردىكى سانلىق مەلۇمات بويىچە ئالغاندا، خوتەن ۋىلايىتىدە ھەر 10 مىڭ كىشىگە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 40، قەشقەردە 54، ئالتايدا 170، قۇمۇلدا 203، ئاقسۇدا 73، قىزىلسۇدا 75، تۇرپاندا 99 ۋە ئۈرۈمچىدە 224 دىن توغرا كەلدى.

يەنە 1980 - يىلى شىنجاڭدا ھەر 10 مىڭ كىشىگە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 10، قازاقىستاندا 157، ئۆزبېكىستاندا 174، ئاۋسترالىيىدە 230 دىن توغرا كەلدى. شۇ يىللاردا ئاق شى دا ئالىي

مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ھەر 10 مىڭ كىشىگە 269، سوۋەت ئىتتىپاقىدا 196، دېموكراتىك چاۋشيەندە 155، جۇڭگودا 10.5، تۈركىيىدە 68 دىن توغرا كەلدى.

3. تەھلىل يۈرگۈزۈش مېتودى: بۇ مېتودى بويىچە ئاخبارات - ماتېرىياللار توپلىنىدۇ. تەتقىقاتچى بىۋاسىتە كۆزىتىش ئىلىپ بارىدۇ. ئارىدا توپلانغان پاكىت - ماتېرىياللار سىلىشتۇرۇلۇپ سىستېمىغا سىلىنىدۇ.

مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندىمۇ، مائارىپ ئىلمى تەتقىقاتىدا سىلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق ئىنتايىن مۇھىم ۋە چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ھازىر ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكا كەشپىياتلىرى ھەمدە بىلىمنىڭ كونىراش ۋە يىڭىلىنىش جەريانى كىشىنى ھەيران قالدۇرۇرلىق دەرىجىدە تىزلەشمەكتە. ئالىملارنىڭ ھىسابلاپ كۆرۈشىچە، 16 - ئەسىردىكى تەبىئىي پەنلەر كەشپىياتى ئاران 26 خىل بولغان بولسا، 17 - ئەسىردە 106 خىلغا، 18 - ئەسىردە 156 خىلغا، 19 - ئەسىردە 546 خىلغا، 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 961 خىلغا يەتكەن. 60 - يىللاردىن كىيىن ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى يىڭىلىنىش ۋە كەشپىياتلار ئاجايىپ تىز كۆپىيىپ بارماقتا. پەننىڭ يىڭىلىنىش سۈرئىتى ھازىر ھەر 10 يىلدا بىر قاتلىنىۋاتىدۇ. تۈنۈگۈن بىلگەن نەرسە بۈگۈن كونىراپ قېلىۋاتىدۇ، شۇڭا ھازىر نۇرغۇن ئەللەردە "ئۆمۈرۋايەتلىك مائارىپ" يۈرگۈزۈلمەكتە.

بىراق سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ئاددىي سانلارنى كۆرسىتىپ قويۇش بىلەن چەكلەنمەيدۇ، ئۇ، مائارىپنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، تەلىم - تەربىيە نىشانىسى، ئوقۇتۇش تۈزۈمى، مائارىپ ئىقتىسادى، مائارىپ پىسخولوگىيىسى، مەكتەپ باشقۇرۇش ۋە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قاتارلىق كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىقنىڭ ۋېرتىكال تەتقىقات مېتودى كۆپ ھاللاردا مائارىپ تارىخىشۇناسلىقى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، مائارىپ تەرەققىياتىنى تارىخىي دەۋرلەر بويىچە قاراپ چىقىدۇ. مەسىلەن: مىلادىدىن 3000 يىللار بۇرۇن ئىروگىلىپ خېتى بىلەن يېزىلغان دۇنيانىڭ 1 - توم قەھرىمانلىق داستانى "كەلكىمىش" (1) دۇنياغا كەلگەندىن بۇيان دۇنيا مائارىپىدا بىرقانچە بۇرۇلۇش دەۋرى بولۇپ ئۆتتى: 1- مەكتەپ ۋە مۇئەللىمنىڭ كىلىپ چىقىشى؛ 2- كلاسسىك مائارىپ دەۋرى؛ 3- ئەدەبىي ئويغىنىش (ئىلىم - مەرىپەت يۈكسىلىش) دەۋرى؛ 4- سانائەت ئىنقىلابى تۈرتكىسىدە پەيدا بولغان يېقىنقى زامان مائارىپى دەۋرى؛ 5- ھازىرقى زامان ئېلىكترلىك شەكىل مائارىپ دەۋرى.

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىمۇ ئالدىدىكى بابلاردا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەندەك، خاراكتېرلىك تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن: 1- ئىپتىدائىي مائارىپ باسقۇچى؛ 2- مەكتەپ مائارىپى باسقۇچى؛ 3- كلاسسىك مائارىپ باسقۇچى؛ 4- يېڭى مەكتەپ مائارىپى باسقۇچى؛ 5- ھازىرقى زامان مائارىپى باسقۇچىدا.

ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى ئۆزىگە خاس تۆۋەندىكى ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچىدىن، ئۇ قويۇق دىنىي تۇس ئالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپچىلىرى ۋە ئەدىبلىرى تۇرلۇك تىللارنى ماھارەت بىلەن ئىگىلىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يازما يادىكارلىقىنىڭ كۆپ قىسمى ئەنە شۇ دىنىي ئەسەرلەر ئىچىدە ساقلىنىپ كەلگەن. نېمىس ئالىمى ف. كاردىس مۇنداق دەپ يازىدۇ: "بارلىق تىل، ئېدىئولوگىيە، پەلسەپە، سەنئەت پائالىيەتلىرى كەينىدە دىنىي مەقسەتلەر بار ئىدى. ئۇلار ۋەيران بولغان ئىبادەتخانىلاردا قەدىمقى زامان ھوججەتلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى..." ("جۇڭگودا مەتبەئەنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى").

مەسىلەن: بۇددىزم دەۋرىدە قالغان نۇرغۇن يادىكارلىق ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق، پەلسەپە ۋە بىلىم - سەنئەت كۆز قاراشلىرى ساقلىنىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىكى ئۇيغۇر مائارىپ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن ئەلۋەتتە زور پايدىلىق.

ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ 2 - مۇھىم ئالاھىدىلىكىگە كەلسەك، ئوتتۇرا ئەسىردىكى كلاسسىك مائارىپ نامايەندىلىرى ۋە ئاتاقلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تالانتلىق تىل ماھىرلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېرىك ئەسەر يازغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سانسىكرىت، خەنزۇ تىللىرىدا يېرىك ئەسەر يازغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تالانتى غەربىي ھەيران قالدۇرسا، بەزىلىرى شەرقىي ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئۇيغۇر ئەۋلادلىرى ئەنە شۇ مۇتەپەككۇرلىرى بىلەن پەخىرلىنەلەيدۇ ۋە مۇشۇ پەخىرلىنىش روھى بىلەن ھازىر تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۇيغۇر مائارىپى چوقۇم كەلگۈسىدە نۇرغۇن ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا يېتەكلىشىگە ئىشەنچ باغلىيالايدۇ. شۇڭا مائارىپ ئىلمىي تەتقىقاتىدا سېلىشتۇرما مائارىپشۇناسلىق بىلەن بىللە مائارىپ كىلە چەكشۇناسلىقنىمۇ قىترىقىنىپ تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

مائارىپ كىلە چەكشۇناسلىق (فۇتۇروئىئوگىيە) نى 1943 - يىلى تۇنجى قېتىم نېمىس پېداگوگى پولىستەمر ئوتتۇرىغا قويغان. 1960 - يىلى ئامېرىكىدا "خەلقئارا كىلە چەكشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى" قۇرۇلدى. ھازىر بۇ جەمئىيەتنىڭ 80 دىن ئارتۇق مەملىكەتتە 40 مىڭدىن ئارتۇق ئەزاسى بار. مائارىپ كىلە چەكشۇناسلىقنى رەسمىي پەن سۈپىتىدە دەرسلىك ئىچىگە كىرگۈزگەن ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سانى بىر ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ ئۆزىدىلا 200 دىن ئاشتى.

لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: "يېڭى جەمىيەت قۇرغۇچىلار يالغۇز ئۆتمۈشنى بىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يۈرەكلىك ھالدا كىلە چەكشۇناسلىقنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلالىشى كىرەك." ("لېنىن ئەسەرلىرى" 21 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 52 - بەت).

ھازىرقى ئىلىم - پەن تەرەققىياتىدىمۇ كىلە چەكشۇناسلىق تەتقىقاتىغا ئېغىر مەجبۇرىيەتلەر يۈكلەنمەكتە. كەڭ كائىنات ۋە چەكسىز شەيئىلەرنىڭ سىرى ئېچىلغانسىرى پەننىڭ تۈرلىرى،

تەتقىقات ئوبيېكتلىرى نەچچە مىڭ خىلغا يەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلىم - پەن تەرەققىياتى مائارىپنى ۋە ھەربىر كىشىنى ئۆچكە (زامانىۋىلىشىشقا، دۇنياغا، كەلەچەككە) يۈزلىنىشكە تەقەززا قىلماقتا. ھەربىر ياش ئەۋلاد ئۈچۈن ئىلىم - پەن تەرەققىياتى بىلەن قەدەمدەش بولۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلماقتا. شۇڭا چەكلىك ئۆمۈر ئىچىدە ھەربىر كىشى ئۈچۈن يالغۇز بۈگۈننى كۆزلەپ ئۆگىنىش كۇپايە قىلمايدۇ، بەلكى ئۇ ئەتنى كۆزلەپ ئۆگىنىش لازىم.

ئەمەلىيەتتە تەلىم - تەربىيە نىشانىسى ئەزەلدىنلا ئەتە ئۈچۈن ئادەم تەييارلاشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئالدى بىلەن ھەربىر ئائىلە پەرزەنت ئۈچۈن تەبىئىي مەكتەپ، ئاتا - ئانىلار بولسا تەبىئىي "بىرىنچى" ئۇستاز بولۇشى كىرەك. مەكتەپ تەربىيىسى بولسا ئۇنىڭ داۋامى ۋە تولۇقلىمىسى بولىدۇ. مۇشۇ مەجبۇرىيەتنى ئائىلە بىلەن مەكتەپ تەڭ ئۈستىگە ئالغاندىلا، پەرزەنتلىرىنىڭ بىلىمگە ئىنتىلىشى كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭ كىلەچەك ئىستىقبالى پارلاق بولىدۇ.

ئىزاھاتلار:

(1) 1872 - يىلى بابىلۇننىڭ قەدىمكى "نەۋى ئوردىسى" دىن تەپىلغان 3000 مىسرىلىق رېئالنىم بىلەن روماننىم بىرلەشتۈرۈلگەن مەشھۇر داستان .

تۈگىدى

بايانات : <<ئۇيغۇر ئېلىكتىپ گۇرۇپپىسى>> تۈزۈپ چىققان ھەرقانداق ئېلىكتىپنىڭ ئەسلى ماتىرىيالىنىڭ ئاپتۇرلۇق ھوقۇقى شۇ ماتىرىيال يوللانغان توربەت ھەم شۇ توربەتكە يوللىغۇچى ئاپتۇرغا مەنسۇپ !!!

<<ئۇيغۇر ئېلىكتىپ گۇرۇپپىسى>> تۈزۈپ چىققان ئېلىكتىپلار پەقەت ئۆگىنىش ۋە بىرقىسىم پايدىلانغۇچىلارنىڭ ئوقۇپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تورغا يوللاندى ، ئۇنىڭدىن باشقا سودا ئىشلىرى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىش مەنئىي قىلىندۇ . ئەگەر قانۇنسىز باشقا ساھەلەردە ئىشلىتىلىپ بىرەر ئاقىۋەت كېلىپ چىقسا بارلىق ئاقىۋەتكە شۇ ئىشلەتكۈچى ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ . <<ئۇيغۇر ئېلىكتىپ گۇرۇپپىسى>> بۇ جەھەتتە ھېچقانداق مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالمايدۇ !!!!!

يۇقىرىقىلاردىن باشقا <<ئۇيغۇر ئېلىكتىپ گۇرۇپپىسى>> تۈزگەن ھەرقانداق ئېلىكتىپقا نىسبەتەن پىكىر-تەلەپلىرىڭىز بولسا <<ئۇيغۇر ئېلىكتىپ گۇرۇپپىسى>> بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىلاشسىڭىز بولىدۇ .

<<ئۇيغۇر ئېلىكتىپ گۇرۇپپىسى>> نىڭ QQ توپى : 55451683

2008 - يىلى 2-ئاينىڭ 10-كۈنى

شەندۇڭ---جىنەن

www.docin.com